

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

Kielce, dnia 9 lipca 2013 r.

Poz. 2743

UCHWAŁA NR XXXX/302/ 2013 RADY MIEJSKIEJ W OPATOWIE

z dnia 26 czerwca 2013 r.

w sprawie uchwalenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2013-2016

Na podstawie art.7 ust.1 pkt 9, art.18 ust.2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990r o samorządzie gminnym (Dz.U z 2013r poz.594 z późniejszymi zmianami), art.87 ust.3 i ust.4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162 poz.1568 z późniejszymi zmianami) Rada Miejska w Opatowie uchwala co następuje ;

§ 1. Przyjmuje się do realizacji Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2013 – 2016 stanowiący załącznik Nr 1 do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Miasta i Gminy Opatów.

§ 3. 1. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Świętokrzyskiego .

2. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia jej ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Świętokrzyskiego.

Przewodniczący Rady
Miejskiej w Opatowie

mgr Tomasz Staniek

Załącznik Nr 1 do Uchwały Nr XXXX/302/ 2013
Rady Miejskiej w Opatowie
z dnia 26 czerwca 2013 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
MIASTA I GMINY OPATÓW
na lata 2013 - 2016

- I. Wstęp
- II. Ochrona dziedzictwa kulturowego i opieka nad zabytkami
- III. Uwarunkowania ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego
- IV. Ogólna charakterystyka historycznego rozwoju osadniczego i kulturowego Opatowa oraz ważniejszych miejscowości gminy
- V. Zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego miasta i gminy Opatów
- VI. Realizacja celów gminnego programu opieki nad zabytkami

I. Wstęp

a. Uwarunkowania prawne

Pojęcie programu opieki nad zabytkami wprowadzone zostało w **Ustawie** z dnia 23 lipca 2003 r. o **ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z dnia 17 września 2003 roku, Nr 162, poz. 1568 z późn.zm.). Artykuł 87 stanowi, że

- zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami,
- wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- programy opieki nad zabytkami są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym,
- z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami znajduje się również w **Ustawie** z dnia 8 marca 1990 r. o **samorządzie gminnym** (Dz. U. z 2013 r. poz. 594 z późniejszymi zmianami). Art. 7 ust. 1 pkt 9 Ustawy stanowi o zadaniach gminy, którym między innymi jest zaspakajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury, w tym (...) ochrony zabytków i opieki na zabytkami. Jedną z podstaw do sporządzenia programu opieki nad zabytkami są ewidencje zabytków wykonywane przez województwa, powiaty i gminy.

Ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o **zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw** (Dz. U. z dnia 5 maja 2010 roku, Nr 75, poz. 474) podniosła rangę gminnej ewidencji zabytków. Zgodnie ze zmianą w art. 19 **Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** dodano ust 1a w brzmieniu:

W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków

natomiast art. 22, Ust. 4 otrzymał brzmienie:

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.

b. Cele programu w świetle Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Do najważniejszych celów i zadań programów opieki nad zabytkami należy:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju
- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi nakładów środków finansowych na opiekę nad zabytkami
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami

II. Ochrona dziedzictwa kulturowego i opieka nad zabytkami

a. Definicje podstawowych pojęć z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, opis form i sposobów ochrony zabytków

Podstawą prawną systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce jest ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Reguluje ona w sposób całościowy pojęcia zabytku, ochrony i opieki nad zabytkami, form ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków, w tym administracji rządowej i samorządowej, formy finansowania opieki nad zabytkami, ich ewidencjonowania itd.

Ustawa wprowadza pojęcie zabytku jako nieruchomości lub rzeczy ruchomej, ich części lub zespołów, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością, stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytki podzielono na dwie wielkie grupy:

- zabytki nieruchome, czyli elementy krajobrazu kulturowego, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, w tym obronnego, obiekty techniki (takie jak kopalnie, huty, elektrownie), cmentarze, parki, ogrody, miejsca

upamiętniające wydarzenia historyczne lub działalność wybitnych osobistości bądź instytucji,

– zabytki ruchome, obejmujące dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego, sztuki użytkowej, kolekcje, numizmaty, militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i ordery, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne.

Jednocześnie wydzielono zabytki archeologiczne jako terenowe pozostałości pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie ustawowej mogą także podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Ustawa wprowadziła pojęcia ochrony i opieki nad zabytkami. Ochrona zabytków oznacza podejmowanie przez administrację publiczną działań władczych i organizatorskich oraz finansowych, umożliwiających trwałe zachowanie zabytków, zapobieganie ewentualnym zagrożeniom, udaremnianie niszczenia i niewłaściwego użytkowania zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę. Zakłada kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkami sprawowana jest przez właściciela lub posiadacza zabytku i polega na zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku, prowadzenia przy nim prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczeniu i utrzymaniu zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie, korzystaniu z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości, popularyzowaniu i upowszechnieniu wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Organami ochrony zabytków w Polsce, z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami są:

- Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, dotyczące ochrony zabytków, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków (GKZ),
- wojewodowie, w imieniu których zadania i kompetencje we wspomnianym wyżej zakresie wykonują wojewódzcy konserwatorzy zabytków (WKZ), którzy kierują wojewódzkimi urzędami ochrony zabytków.

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, na wniosek Generalnego Konserwatora Zabytków może powierzyć prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości (z wyjątkiem wydawania decyzji administracyjnych) kierownikom instytucji kultury, wyspecjalizowanych w opiece nad zabytkami, dla których jest organizatorem. Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć w drodze porozumienia wykonywanie części kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków gminom i powiatom, z wyjątkiem prowadzenia rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków, dokonywany na podstawie prawomocnej decyzji administracyjnej wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- uznanie za pomnik historii, dokonywane przez Prezydenta RP w drodze rozporządzenia,
- utworzenie parku kulturowego, następujące w drodze uchwały rady gminy
- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, przyjmowanym w drodze uchwały rady gminy.

III. Uwarunkowania ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego

- a. Gminny program opieki nad zabytkami a Krajowy Program Ochrony Zabytków i

Opieki nad Zabytkami

Celem krajowego programu jest stworzenie warunków niezbędnych do sprawowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W krajowym programie powinny zostać określone cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposoby finansowania planowanych działań oraz harmonogram ich realizacji.

W opracowanych w 2004 roku tezach do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami określono siedem podstawowych zasad działań konserwatorskich:

- *primum non nocere*
- maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych)
- minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymanie się od działań niekonicznych)
- usuwania tylko tego, co na oryginał działa niszcząco
- czytelności i odróżnialności ingerencji
- odwracalności metody i materiałów
- wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Zasady te powinny być uwzględniane podczas prowadzenia wszelkich prac przy zabytkach przez wszystkie osoby działające w sferze opieki nad zabytkami, w tym przez pracowników urzędów, konserwatorów dzieł sztuki, architektów, urbanistów, pracowników budowlanych, badaczy, właścicieli i innych.

b. Gminny program opieki nad zabytkami a Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013, Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego na lata 2004-2013” (i Uzupełnienie na lata 2004-2020)

Przygotowany w 2004 roku Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004-2013 jest elementem opracowanej w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego Narodowej strategii rozwoju kultury na lata 2004-2013, określającym politykę rządu wobec zabytków i dziedzictwa kulturowego do 2013 roku.

Przesłanką dla przygotowania strategii było przeświadczenie, że także w kulturze nadszedł czas na przejście od zarządzania operacyjnego do zarządzania strategicznego, opartego na długookresowej wizji rozwoju. Zakres strategii został podporządkowany głównie regionom, jako podstawowym jednostkom podziału terytorialnego. Koncentracja działań w regionach wynika z przyjętej polityki państwa w tym zakresie, jak również ogólnych tendencji europejskich postrzegających regiony jako najbardziej efektywne, docelowe miejsca oddziaływania wdrażanych polityk i programów.

W myśl tego programu wśród najważniejszych zadań państwa w zakresie ochrony zabytków powinny więc dziś znaleźć się w pierwszej kolejności:

- przygotowanie skutecznego systemu prawno-finansowego wspierania ochrony i opieki nad zabytkami,
- podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa,
- poszukiwanie instrumentów wzmacniających efekty działalności służby konserwatorskiej,
- ograniczenia uznaniowości konserwatorów poprzez nałożenie na nich odpowiedzialności za niezgodne z prawem postępowanie.

Celami strategicznymi programu w polityce ochrony zabytków są:

- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne,

edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne

- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych
- promocja polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą w szczególności za pomocą narzędzi społeczeństwa informacyjnego
- rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego
- tworzenie warunków do rozwoju i ochrony dziedzictwa kultury ludowej
- zabezpieczenie zabytków przed nielegalnym wywozem.

W programie sformułowano także dwa priorytety działań:

Priorytet 1 : Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.

W ramach tego priorytetu ustalono trzy działania:

a – budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków.

Celem głównym tego działania jest dostosowanie strefy ochrony zabytków do rzeczywistości gospodarczej. W ramach działania przewidziano prowadzenie szerokich konsultacji ze środowiskami związanymi z ochroną zabytków w celu sformułowania propozycji zmian instytucjonalnych, prawnych i funkcjonalnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków oraz procesu oferowania zabytków na rynku.

b – kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne.

W ramach tego działania przewidziano realizację dwóch programów:

- polskie regiony w europejskiej przestrzeni kulturowej (celem programu jest przygotowanie potencjalnych wnioskodawców do opracowania kompleksowych projektów współfinansowanych z funduszy strukturalnych)
- promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (celem programu jest udział wkładu krajowego w montażu finansowym wybranych projektów współfinansowanych z funduszy europejskich)

c – zwiększanie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych. Działanie to będzie realizowane przez programowanie i wdrażanie kompleksowych programów dotyczących markowych produktów turystycznych. Będzie wykonywane na terenie miast Gdańsk, Kraków, Poznań, Warszawa i Wrocław.

Priorytet 2 : Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego. W jego ramach ustalono dwa działania:

a – rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego.

Działanie to będzie polegało na podnoszeniu wykształcenia kadr zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego oraz na rozwijaniu zainteresowań społeczeństwa problematyką ochrony zabytków

b – ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granice.

Działanie to realizowane będzie przez wdrożenie programu „Absent Patrimonium”, który przewiduje realizację sieci informacji o zabytkach wwożonych, wywożonych i przewożonych przez granice oraz o zabytkach zaginionych.

c. Gminny program opieki nad zabytkami a Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego

Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego do roku 2015 przyjęta została uchwałą nr XIV/225/200 z dnia 30 czerwca 2000 roku i rozszerzona strategią do 2020 roku, akceptowaną przez Sejmik Województwa Świętokrzyskiego uchwałą nr XLII/508/06 z 26 października 2006 roku.

W tekście podkreśla się atrakcyjność województwa w skali kraju ze względu na walory przyrodnicze i kulturowe, analizując je jednak głównie pod względem możliwości wykorzystania turystycznego. W przypadku proponowanych działań na płaszczyźnie międzywojewódzkiej, pośród wielu, teren gminy opatowskiej mógłby się jedynie znaleźć w obrębie wspólnych działań z województwem małopolskim, mających na celu rewaloryzację obszaru koncentracji najstarszego w Polsce osadnictwa (ciągłość osadnicza od neolitu po wczesne średniowiecze i później), obejmującego tzw. „płytkę lessową”.

d. Gminny program opieki nad zabytkami a Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Świętokrzyskiego.

Przyjęty uchwałą nr XXIX/399/02 Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego z dnia 26 kwietnia 2002 roku plan zagospodarowania wymienia Opatów pośród najcenniejszych założeń urbanistyczno-przestrzennych województwa, podkreślając jego znaczenie jako znacznej atrakcji turystycznej.

Nie precyzując, autorzy ogólnie stwierdzają, że do najważniejszych zagrożeń zasobów dziedzictwa kulturowego należą m. in.:

- lokalnie zaniedbany lub zdewastowany krajobraz kulturowy (zwłaszcza na terenach wiejskich), który stwarza ograniczenia rozwoju funkcji turystycznej i wystawia złe

świadectwo o gospodarowaniu

- zachowane ośrodki staromiejskie (zabytkowe układy urbanistyczne), które nie poddane remontom i rewaloryzacji mogą utracić walory zabytkowe, zaś koszt odkładanych prac remontowych niewspółmiernie wzrasta

Analizując rezerwy tkwiące w zasobach kultury, zauważa się m. in., że

- obszar województwa nie został dotychczas w pełni przebadany pod kątem zachowanych walorów tradycyjnej zabudowy wiejskiej i małej architektury kultowej, wartościowych układów ruralistycznych, komponowanego krajobrazu zabytkowego i harmonijnego krajobrazu kulturowego, pozostałości zabytków techniki, stanowisk archeologicznych, historycznych pól bitewnych, miejsc pamiątkowych związanych z życiem i działalnością postaci historycznych, itp.. Rozpoznanie to znacznie poszerzyłoby wiedzę o zabytkach i w konsekwencji dotychczasowy ich zasób, a ponadto mogłoby przynieść unikatowe odkrycia zwiększające atrakcyjność kulturową i turystyczną kolejnych gmin.

Autorzy planu notują, że głównym zadaniem regionalnej polityki przestrzennej w zakresie zagospodarowania zasobów dziedzictwa kulturowego jest skuteczniejsza ochrona i rewaloryzacja tych zasobów oraz racjonalne ich udostępnienie z myślą o poszerzaniu wiedzy zwłaszcza młodego pokolenia, świadomości historycznej obywateli, a także wykorzystaniu jako czynnika rozwoju gospodarczego i promocji. Istotnym zadaniem będzie także wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w procesie pobudzania i utrwalania tożsamości regionalnej ogółu mieszkańców przy jednoczesnym zachowaniu i kultywowaniu specyfiki lokalnej i subregionalnej.

W świetle tych zadań, a także określonych wcześniej uwarunkowań polityki przestrzennej, priorytetowymi obszarami działań samorządu województwa będą:

- intensyfikacja i pogłębianie rozpoznania zasobów i walorów dziedzictwa kulturowego

dotychczas nie sklasyfikowanych lub mało rozpoznanych,

- ochrona i rewaloryzacja zabytkowych układów przestrzennych miast,

- zachowanie najcenniejszych walorów artystyczno-krajobrazowych

- zachowanie i ochrona obiektów i zespołów o najwyższej randze i szczególnym znaczeniu

dla kultury narodowej i dziedzictwa światowego,

- promocja i udostępnianie najcenniejszych walorów i zasobów

Pośród kierunków polityki przestrzennej autorzy wymieniają m. in. opracowanie operatów i utworzenie kolejnych parków kulturowych, w tym Sandomiersko-Opatowskiego, w powiązaniu organizacyjnym z istniejącymi i przyszłymi Parkami Krajobrazowymi.

e. Gminny program opieki nad zabytkami a Program opieki nad zabytkami w województwie świętokrzyskim

Program opieki nad zabytkami w województwie świętokrzyskim na lata 2007-2011 przyjęty został Uchwałą Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego z dnia 18 czerwca 2007 roku. W tekście programu sformułowano m. in. cele strategiczne i priorytety działań w okresie 2007-2011. Określono je jako:

I. Miasto i miasteczko (układy urbanistyczne i ruralistyczne).

II. Krajobraz kulturowy w powiązaniu z układami urbanistycznymi.

III. Dziedzictwo żywe (dokumentowanie, promocja, edukacja, popularyzacja) realizowane przez instytucje kultury na terenie województwa, samorządy wszystkich szczebli i organizacje pozarządowe.

W wykazie proponowanych parków kulturowych z terenu gminy Opatów znalazł się park kulturowy Doliny Opatówki oraz zespoły kolegiaty św. Marcina i klasztoru bernardynów w Opatowie.

Program Opieki nad Zabytkami województwa świętokrzyskiego na lata 2013-2016 znajduje się obecnie na etapie konsultacji i wstępnych opinii i uzgodnień.

f. Gminny program opieki nad zabytkami a studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy i plan zagospodarowania przestrzennego

W ramach przygotowań do realizacji studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy wykonano analizę zasobów i stanu krajobrazu kulturowego gminy. W analizie tej posłużono się – zgodnie z sugestiami Ministerstwa kultury i Dziedzictwa Narodowego – opracowaną przez prof. Janusza Bogdanowskiego metodą jednostek architektoniczno-krajobrazowych. W oparciu o wyniki analizy krajobrazu naturalnego i kulturowego, ustalono, że ochroną rezerwatową z pełną ochroną treści historycznych, form, substancji i funkcji należy objąć teren najstarszego, średniowiecznego osadnictwa Opatowa. Ochroną elementów oraz pełną ochroną ekspozycji i treści historycznych, ogólnym zachowaniem charakteru krajobrazu należy objąć najcenniejsze zachowane zespoły kościelne i dworsko-parkowe, jak Podole (z warownym kościołem w Ptkanowie), Strzyżowice, Tudorów, Nikisiałkę Małą, Pobroszyn, Oficjałów, Jałowęsy, Zochcinek oraz tereny późniejszej, głównie XIX-wiecznej zabudowy Opatowa. Podkreślić należy, wynikające ze znacznej ilości i wartości naukowo-badawczej, znaczenie objęcia ochroną archeologiczną stanowisk archeologicznych, ze szczególnym uwzględnieniem śladów intensywnego osadnictwa wzdłuż dolin Opatówki.

Ustalenia polityki w zakresie ochrony środowiska kulturowego, zapisane w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Opatów, winny znaleźć odzwierciedlenie w przygotowywanym planie zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Opatów.

IV. Ogólna charakterystyka historycznego rozwoju osadniczego i kulturowego Opatowa oraz ważniejszych miejscowości gminy

Obszar zajmowany przez miasto i gminę Opatów znajduje się w centrum powiatu opatowskiego, we wschodniej części województwa świętokrzyskiego. Teren gminy jest dosyć zwarty, mocniej rozczłonkowany jedynie po stronie zachodniej, gdzie wąskim klinem wcinają się ziemie administrowane przez gminę Baćkowice, oraz po stronie południowej, na granicy z gminą Lipnik. Od południowego zachodu sąsiaduje z gminą Iwaniska, od północy z gminami Sadowie i Ćmielów, od wschodu z gminą Wojciechowice.

Tereny gminy należą do atrakcyjnej krajobrazowo i bogatej kulturowo Wyżyny Małopolskiej, zawierając się w jej wysuniętej w stronę północno – wschodnią części. Obszar Wyżyny Małopolskiej

dzieli się na szereg mezoregionów, z których jeden – Wyżyna Sandomierska – w całości zawiera analizowany teren.

Wyżyna Sandomierska jest geologicznym przedłużeniem Gór Świętokrzyskich, zbudowanych ze skał paleozoicznych, na które nałożyły się tutaj osady mioceny. Na całej wyżynie zalega miejscami dość gruba warstwa lessu (nawet do 30 m. miąższości), pocięta dolinami dopływów Wisły oraz głębokimi i wąskimi parowami, wyciętymi w podatnym na erozję, pylastym gruncie. Teren gminy wznosi się przeciętnie na 250 do 280 metrów n.p.m., maksymalnie przekraczając 315 metrów. Obszar przecinają liczne, silnie rozczłonkowane suche doliny i dolinki, obniżenia i wąwozy, gdzie deniwelacje sięgają 50 metrów w części zachodniej oraz 20 – 30 metrów w części wschodniej. Jeden z dopływów Wisły, Opatówka (znana też jako Łukawa lub Łukawka), przecina interesujący nas teren na dwie nierównej wielkości części. Płynąca z północnego zachodu na południowy wschód rzeka zmienia w okolicach Karwowa i Nikisiałki kierunek swego biegu na wschodni. Opatówkę zasilają liczne dopływy, takie jak m. in. Kania i Grabówka oraz mniejsze ciek wodne, których doliny są na płaskich odcinkach nieraz podmokłe. Urodzajny charakter ziem lessowych (najbardziej charakterystyczne dla Sandomierszczyzny brunatnoziemi i miejscami czarnoziemi, a w dolinach rzecznych mady) sprawia, że jest to region tradycyjnie rolniczy, niemal zupełnie pozbawiony lasów, wykarczowanych dość wcześnie w procesie intensywnego osadnictwa. Zachowały się jedynie niewielkie zagajniki liściaste porastające najbardziej strome partie stoków i wąskie dna wąwozów. Trzeba jednak pamiętać, że pierwotnie i tak dominowała tu prawdopodobnie roślinność stepowa. Już na początku XIX wieku tereny lessowe wyżyny były prawie bezleśne. Obecnie całość niezabudowanego obszaru jest wykorzystywana jako grunty orne, sady lub rzadziej, jako łąki. Opatów, siedziba starostwa powiatowego i drugie po Sandomierzu najważniejsze, historyczne miasto na terenie wyżyny, jest dziś lokalnym ośrodkiem administracyjno - gospodarczym. Położony bardziej centralnie niż Sandomierz znajduje się jednak na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych. Z Opatowa rozchodzą się promieniście drogi do Staszowa, Łagowa, Ostrowca Świętokrzyskiego, Ćmielowa, Ożarowa i Sandomierza.

Pradzieje.

Teren będący tematem opracowania nosi ślady osadnictwa już w czasach określanych przez archeologów jako pradziejowe lub starożytne, a obejmujących okres schyłkowego paleolitu (ok. 12000 – 10000 a.C.) i mezolitu (ok. 10000 – 4000-3500 a.C.). Zabytki z epoki kamienia odkryto na terenie niemal całej gminy. Stanowiska archeologiczne wskazujące na obecność osadnictwa pradziejowego zlokalizowano w okolicach Brzezia, Karwowa i Lipowej.

W późniejszych czasach zasiedlaniu Wyżyny Sandomierskiej przez ówczesnego człowieka sprzyjały korzystne warunki środowiska naturalnego, takie jak ciepły klimat, dobre zaopatrzenie w wodę i urodzajne gleby. Osadnictwo skupiało się w pobliżu rzek i mniejszych cieków wodnych, wzdłuż dolin i wąwozów, podczas gdy działki wodne wykorzystywano głównie pod pola uprawne, na ogół pozbawione siedlisk ludzkich. Większą aktywność osadniczą, związaną z rozpowszechnieniem się typu gospodarki polegającej na produkcji żywności, nie zaś tylko na zbieractwie i myślistwie, odnotowano w okresie neolitu (ok. 5400 – 2200/2100 a.C.) w okolicach Opatowa, Czernikowa Opatowskiego, Jałowes, Jurkowic, Karwowa, Kornacic, Podola, Wąworkowa i Zochcinka. Oprócz nowej, rolniczo – hodowlanej gospodarki pojawiają się w tym okresie gładzone narzędzia kamienne i ceramika. Na terenie gminy odkryto także szereg neolitycznych stanowisk archeologicznych, przypisywanych już konkretnym kulturom. Zlokalizowano między innymi osady z zabytkami charakterystycznymi dla kultury ceramiki wstęgowej rytej (ok. 5400 – 5000-4700 a.C.) w pobliżu Opatowa, Jałowes, Jurkowic, Kornacic, Podola i Wąworkowa. Transformacją tej kultury była jej odmiana zwana od sposobu zdobienia naczyń kulturą ceramiki kłutej, rozwijająca się głównie na terenie Czech i Dolnego Śląska. Na terenie gminy odnaleziono pozostałości takiej ceramiki w okolicach Karwowa i Wąworkowa.

W okresie ok. 4600 – 3300 a.C. obecne były w pobliżu Jurkowic, Opatowa i Wąworkowa grupy ludności zaliczane do cyklu kultur lendzielsko – polgarskich. Między innymi w związku z tymi stanowiskami archeolodzy wydzielili grupę opatowsko – samborzecką tej kultury, wyróżniającą się formą i sposobem zdobienia ceramiki (pucharków na nóżce i czarek zdobionych czarnym, malowanym ornamentem), która dowodzi związku jej twórców z grupami ludzkimi w środkowo – północnych Węgrzech. Z kultury ceramiki kłutej lub kultury lendzielskiej mogła się wywodzić kultura malicka (od

pobliskich Malic w gminie Lipnik), rozwijająca się aż do około 3800 lat a.C. i obejmująca znaczną część Polski. Stanowiska tej kultury odkryto w Oficjałowie i Jurkowicach.

W okresie ok. 4100/3900 – 3200/3000 a.C. (starszy eneolit) liczne osady budowali na tym terenie przedstawiciele kultury pucharów lejkowatych (w Opatowie, Adamowie, Brzeziu, Gojcowie, Jagninie, Jałowesach, Jurkowicach, Karwowie, Kobylanach, Kochowie, Marcinkowicach, Nikisiałce Małej i Dużej, Oficjałowie, Okalinie Koloni, Podolu, Rosochach, Strzyżowicach, Tudorowie, Wąworkowie i Zochcinku). Kultura ta była efektem wewnętrznej transformacji naddunajskiego modelu gospodarki rolniczo – hodowlanej, która na ziemiach polskich doprowadziła do zasiedlenia nie tylko terenów zasobnych w urodzajne gleby lessowe ale także ziem o mniej urodzajnych glebach piaszczystych i innych. Współcześnie z klasyczną fazą kultury pucharów lejkowatych rozwijała się kultura wołyńsko – lubelskiej ceramiki biało malowanej (ok. 3700 – 3300 a.C.; osady w Karwowie, Podolu i Tudorowie). W okresie ok. 3000 – 2000 a.C. (młodszy eneolit) na terenach polskich dominowały grupy uprawiające różne typy półosiadłego pasterstwa, reprezentujące kulturę amfor kulistych (groby w Opatowie, Jałowesach, Kochowie i Wąworkowie, osady w Opatowie, Brzeziu, Podolu i Karwowie) oraz kulturę ceramiki sznurowej (groby w Opatowie i Jurkowicach, osady w Opatowie, Nikisiałce Małej i Dużej, Wąworkowie). Interesującym jest, że w tym czasie doszło na naszych ziemiach do udomowienia konia. W kręgu oddziaływania obu wyżej wymienionych kultur pozostawała lokalna kultura złocka (od miejscowości Złota koło Sandomierza), która powstała w wyniku połączenia środkowoeuropejskich grup ludności nomadycznej (kultura ceramiki sznurowej) z miejscowymi grupami ludności o bardziej stabilnych systemach osadniczych (późna faza kultury amfor kulistych na Wyżynie Sandomierskiej). Grodzisko ludności tej kultury zlokalizowano w Nikisiałce.

W latach około 2300 – 1600 a.C. zamyka się wczesny okres środkowoeuropejskiej epoki brązu. Około 2000 – 1600 roku a.C. w rejonie Kotliny Karpackiej dynamicznie rozwijała się produkcja wyrobów metalowych, w związku z czym pozostawał rozwój społeczno - gospodarczy ludności. Ważne miejsce w tym procesie odgrywała kultura Otomani (wschodnia Słowacja, północno – wschodnie Węgry, zachodnia Rumunia), która dotarła również na ziemię południowo – wschodniej Polski. Przypuszczalnie jej ślady odkryto także w okolicach Tudorowa. Jest to o tyle istotne, że był to jeden z najwcześniejszych momentów, kiedy bezpośrednie oddziaływania rozwiniętych cywilizacji południowo – wschodnio – europejskich dotarły na ziemię polskie.

Bliżej nieokreślone osady z wczesnej epoki brązu zlokalizowano także w Czernikowie Opatowskim, Jałowesach, Nikisiałce Dużej, Okalinie, Podolu i Wąworkowie. Cechy właściwe dla I okresu epoki brązu (kultury postsznurowe) mają znaleziska związane z osadami w Gojcowie, Jagninie, Karwowie, Kobylanach, Nikisiałce Małej, Strzyżowicach, Tudorowie i Wąworkowie. Na podłożu kultury ceramiki sznurowej rozwinęła się na terenie Małopolski i Górnego Śląska grupa Chłopice – Veselé (osada w Opatowie i grób w Nikisiałce Dużej). Inną kulturą postsznurową była kultura mierzanowicka (od miejscowości Mierzanowice w gminie Wojciechowice obok Opatowa; ok. 2300 – 1800 a.C.), której zabytki odnaleziono także w okolicach Opatowa, Czernikowa Karskiego, Jałowes, Kobylan, Kochowa, Nikisiałki Małej i Dużej, Oficjałowa, Podola, Rosochów i Wąworkowa. W II okresie epoki brązu rozwinęła się kultura trzciniecka (osady w pobliżu Opatowa, Czernikowa Karskiego i Opatowskiego, Kobylan i Kobylanek, Nikisiałki Małej, Podola, Strzyżowic, Tudorowa i Zochcinka; ok. 1700 – 1300 a.C.).

W okresie ok. 1300 – IV w. a. C. na ziemiach polskich dominowała kultura łużycka, która rozwinęła się w III – V okresie epoki brązu i trwała nadal we wczesnej epoce żelaza, tzw. okresie halsztackim (VIII w. – 400 r. a. C.), kiedy powstała najbardziej znana osada obronna ludności kultury łużyckiej w Biskupinie. Ślady łużyckiego osadnictwa na terenie gminy Opatów odnaleziono w Opatowie, Czernikowie Opatowskim i Karskim, Jałowesach, Jurkowicach, Karwowie, Kobylanach i Kobylankach, Lipowej, Nikisiałce Małej i Dużej, Oficjałowie, Okalinie, Podolu, Rosochach, Tudorowie, Wąworkowie i Zochcinku. W Kornacicach i Okalinie natrafiono ponadto na relikty cmentarzysk łużyckich. W okresie halsztacko – lateńskim rozwinęła się kultura pomorska, wywodząca się z grupy kaszubskiej kultury łużyckiej, istniejącej na terenie Pomorza Gdańskiego do schyłku epoki brązu. Z kulturą pomorską wiązała się odrębna grupa, zwana kulturą grobów kloszowych. Z tym kręgiem kulturowym powiązali archeolodzy relikty osad w Brzeziu, Czernikowie Karskim, Jurkowicach, Karwowie, Kornacicach i Podolu oraz cmentarzyska w Kornacicach, Nikisiałce Małej i Okalinie.

W młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich na terenach Polski rozwinęła się kultura przeworska (III/II w. a.C. – 1 poł. V w. p.C.). Na terenie gminy zlokalizowano relikty osad w Opatowie, Brzeziu, Jagninie, Jałowesach, Jurkowicach, Karwowie, Kornacicach, Podolu i Rosochach. W Brzeziu i Nikisiałce Małej natrafiono ponadto na nieokreślone zabytki pochodzące z osad okresu wpływów rzymskich.

Wczesne średniowiecze.

W początkach I tysiąclecia naszej ery okolice Sandomierza i Opatowa przeżywały okres rozwoju gospodarczego, o czym świadczą – jak wykazano wyżej - pozostałości intensywnego osadnictwa. W III wieku sytuacja ta pogorszyła się w związku z najazdami germańskimi na Cesarstwo Rzymskie i migracjami różnych grup etnicznych. U progu VI stulecia pojawiają się na tych terenach Słowianie, z którymi wiąże się funkcjonowanie przedpaństwowych, plemiennych ośrodków osadniczych w rejonach Złotej, Zawichostu - Podgórze, Kleczanowa i Sandomierza. Badacze zajmujący się okresem wczesnego średniowiecza zaliczali dotychczas plemiona zamieszkujące wówczas te ziemie do znanych ze źródeł wczesnośredniowiecznych Lędzian lub Wiślan. Ostatnio wysunięto hipotezę, że ziemie Sandomierskie i Lubelskie były w tym czasie pogranicznymi dla dużych organizmów plemiennych, takich jak właśnie Lędzianie i Wiślanie, których terytoria rozdzielał pas lasów staszowskich, czy wielkopolscy Polanie. Zamieszkiwały je mniejsze plemiona „Sandomierzan” i „Lublinian”; ślady bytności tych pierwszych odkrywamy w okolicach Sandomierza, Zawichostu, Opatowa i Koprzywnicy. Była to najstarsza faza osadnictwa wczesnośredniowiecznego, obejmującego pas długości 30 km na lewym brzegu Wisły, w rejonie najżyźniejszych gleb rolniczych, z Sandomierzem w centrum. Tym pasem biegła jedna z głównych dróg wczesnośredniowiecznej Europy, łącząca Zachód arabski (Hiszpanię) przez Regensburg, Pragę i Kraków z Kijowem i dalej Bagdadem na Wschodzie arabskim. W okolicach Opatowa zlokalizowano ślady osadnictwa z tego okresu w Czernikowie Opatowskim i Karskim oraz Podolu. W 2 poł. IX wieku, gdy Wiślanie ulegli, jak się przypuszcza, Państwu Wielkomorawskiemu (potem - na pocz. X w. - państwu czeskich Przemyślidów) a Lędzianie borykali się z ekspansją Rusi, tereny sandomierskie zajęli najprawdopodobniej twórcy państwa gnieźnieńskiego - Piastowie.

Na ślady wczesnośredniowiecznych osad z okresu piastowskiego natrafiono w Opatowie, Czernikowie Opatowskim i Karskim, Gojcowie, Jagninie, Jałowesach, Kochowie, Kornacicach, Oficjałowie, Okalinie, Podolu, Strzyżowicach i Zochcinku. Znalezione tam zabytki archeologiczne są datowane w większości na XI, XII i następne wieki. W tych samych miejscowościach oraz w Brzeziu, Karwowie, Kobylanach, Nikisiałce Małej, Tudorowie i Wąworkowie odkryto relikty osad wczesnośredniowiecznych o bliżej niesprecyzowanej chronologii.

Okres średniowieczny do końca XV w.

Opatów obok Sandomierza i Zawichostu był we wczesnym średniowieczu jednym z ważniejszych centrów osadniczych Sandomierszczyzny, położonym nad Opatówką, przy przeprawie i skrzyżowaniu ważnych dróg prowadzących z Rusi przez Zawichost do Wielkopolski i Pomorza oraz z Mazowsza przez Radom, Iłżę do Sandomierza i dalej na Węgry. W kierunku Sandomierza szlak prowadził doliną Opatówki przez Karwów, Pielaszów, Zagrody, Zawadę, Jankowice, Wilczyce i Wysiadłów lub drugim brzegiem rzeki przez Nikisiałkę, Lisów, Sadłowice, Daromin, i Przewody. Trzeci trakt wiódł przez Okalinę i Włostów. Również do Zawichostu droga mogła mieć dwa równorzędne warianty: przez Rosochy, Koszyce, Kunice, Jakubowice, Prusy, Czyżów i Piotrowice lub przez Łukawę, gdzie oddzielał się od traktu w dolinie Opatówki, Grabów, Gierczyce, Sobótkę i Wygodę. Inne drogi łączyły Opatów z Łagowem (i dalej z Kielcami) oraz zapewne z Ćmielowem (zapewne przez Ptkanów i Krzczonowice). Korzystne położenie przyczyniło się do szybkiego rozwoju tego ośrodka. Przypuszcza się, że najstarszej osady szukać należy na lewym brzegu Opatówki, przy najwcześniejszym szlaku drożnym prowadzącym w XII i XIII wieku przez Mominę, Waśniów i Tarczek ku zachodowi. Był to ważny trakt będący odnogą szlaku z Rusi do Krakowa, prowadząca przez Sulejów ku środkowej Polsce (szlak gnieźnieńsko-kijowski).

Przyjmuje się, że najstarsza osada wczesnośredniowieczna znajdowała się na terenach wokół zespołu klasztornego bernardynów, zwanych w średniowiecznych źródłach Żmigrodem. Nazwą tą określa się obecnie cypel lessowy w pobliżu klasztoru między ulicami Kościuszki, Klasztorną i Bernardyńską lub całą lewobrzeżną (północną) część Opatowa. Wówczas cypel nazywany jest Zamczyskiem a położony na południowy wschód od niego odcinek skarpy – Grodziskiem (teren dzisiejszego szpitala). Początki osadnictwa w tym miejscu archeolodzy datują na koniec X lub przełom X i XI wieku. W XII wieku

znajdowała się tu rozległa osada lub zespół osad, z których jedna, rozlokowana na cyplu Żmigrodu (Zamczysko) posiadała być może drewniano – ziemne obwarowania, a dwie miały charakter osad otwartych lub podgrodzi. Istnienie wczesnośredniowiecznych umocnień obronnych potwierdza przekaz Jana Długosza, który wspomina o grodzie w pobliżu kościoła NMP, określając go jako *castrum* lub *arx*. Zapewne w tym zamku zamieszkiwał w 1189 roku książę Kazimierz Sprawiedliwy podczas spotkania w Opatowie z opatem świętokrzyskim Milwanem i biskupem Wincentym Kadłubkiem. W XV wieku z zamku pozostał jedynie plac z ruinami. Liczba odkrytych w trakcie badań archeologicznych obiektów, takich jak różnego rodzaju jamy, piwniczki i paleniska oraz zabytki ruchome, świadczą, że ośrodek osadniczy na Żmigrodzie opatowskim niewiele ustępował osadom Sandomierza z tego okresu. Prowadzący w roku 1932 roku badania archeologiczne na terenie Żmigrodu J. Żurowski informował potem w kronice „Z otchłani wieków”, że „W części miasta tzw. Żmigrodzie, odkryto plany domostw najprawdopodobniej wczesnohistorycznych”. Istnieje także wiarygodny przekaz, że w XI wieku był tu drewniany kościół: „*Rachelin, Włoch, herbu Krucyni, biskup krakowski za panowania Kazimierza Mnicha r. 1040 w lasach nad rzeką Łukawką wznosił kościół drewniany; kapłana przy nim osadził, i okoliczne wznoszące się wioski na parafię przeznaczył {Vita italarum Episc. Cracovien. Kraków 1609, str. 163}. Kościół ten dopiero w r. 1060 przez Lamberta Zulę, Polaka, herbu Starża, biskupa krakowskiego był poświęcony; a św. Stanisław Szczepanowski biskup krakowski, jadąc do Solca na sądy królewskie z sukcesorami Piotra z Janiszowa, Jakubem, Sulisławem i Piotrem, o wieś Piotrowin r. 1078 odprawił w nim, przed ołtarzem męki pańskiej mszę świętą*”. Co prawda, nie mógł ten kościół jeszcze wówczas pełnić roli parafialnego, gdyż sieć parafialna została utworzona później, bo pod koniec XII lub w XIII wieku, to jednak mógł być świątynią grodową. Z kolei ks. Jan Wiśniewski podaje, że „*ok. 1140 r. Piotr Dunin herbu Łabędź, hrabia na Skrzynnie, za Bolesława Krzywoustego przybyły do Polski, na miejscu drewnianego kościoła wznosił nowy z ciosu*”. Fakt istnienia wczesnośredniowiecznej świątyni potwierdza też uposażenie dziekana XII – wiecznej kolegiaty p.w. św. Marcina na dochodach kościoła Panny Marii. Ostatnio odkryto przed fasadą kościoła bernardyńskiego, noszącego wezwanie NMP, tkwiące w ziemi kamienne mury, które są interpretowane jako pozostałość wczesnoromańskiej rotundy z 2 poł. XI lub XII wieku, być może tożsamej ze wzmiankowaną świątynią z około 1140 roku. Z kolei, z XVI wiecznego herbarza autorstwa Bartosza Paprockiego pochodzi informacja, że w XIV wieku arcybiskup gnieźnieński Jarosław Bogoria kościoły, m. in. w „*Opatowie stare drzewiane gnile obalić kazał, a murował z nowa*”. Z kolei ks. Wiśniewski powołując się na Niesieckiego pisze, że „*Jarosław Bogorja Skotnicki, arcybiskup gnieźnieński, przyozdobił Opatów wspianiałym kościołem*”.

Na prawym brzegu Opatówki, przy przeprawie, funkcjonować musiała w tym okresie jeszcze jedna osada, w której wybudowano około połowy XII wieku kolegiatę św. Marcina. Świątynia ta stanowi przez swą znaczną jak na owe czasy wielkość i rozbudowany program architektoniczny zagadkę dla wielu badaczy zajmujących się tym okresem historii Polski. Jan Długosz widział w przyczółku portalu głównego rzeźbione postacie ubrane w płaszcze z równoramiennym krzyżem i na tej podstawie wysnuł przypuszczenie, iż powstanie świątyni należy wiązać z templariuszami. Rzeźby te zniszczył nadgorliwy dziekan opatowski Rafał z Brzezia herbu Leliwa w okresie, który nastąpił po niesławnym procesie templariuszy i rozwiązaniu ich zakonu w 1312 roku. Domyślano się też innych funkcji tego wybitnego zabytku, takich jak świątynia klasztorna nieznanego zakonu, czy też katedra planowanego biskupstwa misyjnego lub od początku kolegiata. Ponieważ nie potwierdzono badaniami żadnej z hipotez wskazujących na funkcję inną niż kolegiacka, aktualnie uczeni skłaniają się ku tej ostatniej ewentualności. Były to czasy, gdy Opatów należał do włości książęcych, a rozwój gospodarczy i demograficzny osady sprzyjał ambitnym planom wzmocnienia rangi domeny książęcej. Dzieło fundacji przypisuje się więc Henrykowi Sandomierskiemu lub Kazimierzowi Sprawiedliwemu. Pewnym jest, że budowa kolegiaty musiała się przyczynić do rozwoju prawobrzeżnej osady, która stała się zapewne w pewnym sensie konkurencyjna dla osad lewobrzeżnych. Wkrótce po zakończeniu budowy rozpoczęto obudowywanie świątyni przybudówkami o różnych funkcjach (pierwszą był zapewne kapitułarz kapituły kolegiackiej), rozwijała się także zabudowa na gruntach przykościelnych należących do kapituły kolegiackiej.

Nie wiadomo kiedy dokładnie pojawiła się nazwa Opatów (przyjmuje się, że miało to miejsce przy końcu XII lub na początku XIII wieku), ale to właśnie ona dała asumpt do szukania tu jakiejś własności klasztornej, która do XV wieku, a więc pojawienia się bernardynów, nie znalazła dotychczas potwierdzenia. O tym, że kościół wraz z osadą mógł zmieniać w swej początkowej historii właścicieli, a tym samym funkcję, zdają się z kolei świadczyć liczne przekształcenia jego architektury. Odnotować należy także obecność cysterskiego warsztatu, pracującego w XIII wieku przy przebudowie kolegiaty.

W 1232 roku włość opatowska przeszła z nadania księcia Henryka Brodatego w ręce biskupów lubuskich, do których należała aż do 1514 roku (z przerwą w 1368 roku, kiedy to Kazimierz Wielki odebrał na krótko biskupstwu włości opatowskie). W 1282 roku Leszek Czarny wystawił dla małopolskich włości biskupa lubuskiego Wilhelma przywilej zwalniający jego poddanych od wszelkich danin i posług oraz umożliwiający nadawanie miastom i wsiom prawa niemieckiego. Opatów otrzymał wtedy potwierdzenie targu, jednak przywilej lokacyjny otrzymało miasto prawdopodobnie wcześniej, jeszcze w 3 ćw. XIII w., za Bolesława Wstydlwego. Świadczyć o tym miałby dokument z 1278 roku, wymieniający miasto (*oppidum*) Opatów. Lokacja ta musiała dotyczyć osady targowej na Żmigrodzie, która jednak wkrótce, bo pod koniec XIII wieku, została opuszczona, a jej teren zniwelowany i z czasem wzięty pod uprawę. Wiązać to można z zagrożeniem jakie niosły nękające w tym okresie ziemie polskie najazdy mongolskie i litewskie, zwłaszcza, że analogiczna sytuacja miała miejsce w Sandomierzu. Centrum osadnicze Opatowa przeniesiono wówczas na prawy brzeg Opatówki, w rejon kolegiaty św. Marcina, gdzie rozwinęło się w tym czasie Nowe Miasto średniowieczne (w odróżnieniu od Starego Miasta na Żmigrodzie), zwane Wielkim Opatowem. W latach 1317 – 1345 biskup lubuski Stefan wykupił od kapituły kolegiackiej place i domostwa w pobliżu kolegiaty za bogatą i blisko leżącą wieś Marcinkowice. Translację ośrodka miejskiego potwierdza dokument króla Władysława Łokietka z 1328 roku, w którym występuje już nazwa „*oppidum magnum Oppathow*”. Wkrótce zapewne wytyczono rynek opatowski wraz z układem dochodzących doń ulic, wyznaczając układ urbanistyczny zachowany do dziś. W dokumencie z 1342 roku wymienieni są Wojśław i jego syn Wilczek, nabywca sołectwa w Bronkowicach, dwaj bogaci, polscy mieszczenie opatowscy. W 1359 roku wzmiankowane jest dziedziczne wójtostwo, które za zgodą króla zostało nadane przez biskupa lubuskiego Piotra kanonikowi krakowskiemu Janowi Kielbasie oraz jego bratu Mikołajowi za 120 grzywien. Za Kazimierza Wielkiego znany był mieszczanin Bibuski, w którego kamienicy król rozpatrywał skargi na Krzyżaków. Po śmierci ostatniego Piasta ziemie sandomierskie najechał książę litewski Lubart, syn Giedymina, wraz z Olgerdem i Kiejstutem. Z kolei w 1385 roku tereny te najechał, ograbił i spustoszył późniejszy król Polski Jagiełło. W 1395 roku mieszczka opatowska Kielbasina toczyła z biskupem lubuskim spór o wójtostwo. W 1400 roku do wójtostwa należał folwark i młyn, a w mieście było 7 jatek rzeźniczych. Pięć lat później wymieniani są w Opatowie „*szewcy i ich kramy, kramy sukna drogiego i sukna taniego, kramy przekupniów, jatki piekarskie, rzeźnicze, kramy kupców obcych*”. Wójt miał prawo budowy dowolnej liczby jatek, młynów, domów, jazów do młynów i urządzania stawów rybnych. Należały do niego jatki rzeźnicze i trzy młyny: tzw. Pisarzowy (*Scriptoris*), młyn wójtowski i młyn pod dworem biskupim. Czerpał również dochody z opłat od tkaczy. Z kolei biskup lubuski pobierał na starej drodze z Sandomierza przez Opatów do Piotrkowa, Iłży i dalej do Prus cło opatowskie, nadane zapewne przez księcia w 1332 roku wraz z całą włością. Tą właśnie drogą podążał w 1410 i 1411 roku Władysław Jagiełło z Jedlny do Sandomierza, przez Iłżę, Kunów i Opatów. W 1410 roku król spotyka się z królową Anną na rynku opatowskim, wracając z bitwy pod Grunwaldem. Po raz kolejny odwiedził Jagiełło Opatów w 1422 roku. W pięć lat później szlak, którym podróżował król był nazywany gościńcem opatowskim. W 1448 roku Kazimierz Jagiellończyk pozwolił mieszczanom opatowskim podróżować z towarami na Ruś przez Zawichost, Kraśnik i Turobin oraz przez Koprzywnicę, Rzochów i Rzeszów. Król przebywał w Opatowie w roku 1450 i 1460. W 1457 roku biskup Fryderyk pozwolił wystawić na rynku opatowskim ratusz.

W okresie średniowiecza miasto rozwijało się pomyślnie, rozkwitało rzemiosło w specjalnościach takich, jak: szewstwo, krawiectwo, kuśnierstwo, łąziebnictwo, piekarnictwo, rzeźnictwo, sukiennictwo, płóciennictwo i rzemiosła metalowe. W 1471 roku w nowo zbudowanym ratuszu miał się mieścić między innymi magazyn dla kuśnierzy oraz pomieszczenia dla siodlarza, miecznika i złotnika. W tym czasie Opatów był ważnym składowiskiem towarów polskich i zagranicznych (*foro et rerum vanalium importatione*). W 1 poł. XIV wieku miasto miało prawo składu soli i śledzi, które jednak straciło po tym jak prawo takie zyskał w 1366 roku Sandomierz. Nie zakończyło to jednak sporu obu ośrodków miejskich, o czym świadczą wzmianki w dokumentach z 1459 i 1505 roku. W mieście istniała też wspomniana już komora celna należąca do biskupa i urządzone były dwa jarmarki: zapewne od lokacji Wielkiego Opatowa w dniu św. Marcina i drugi na św. Prokopa. Oprócz dworu biskupiego, kościołów i ratusza w rynku i przy ulicach stały murowane domy mieszczan, szlachty i duchowieństwa. Dwór biskupi wraz z sadem i młynem stał obok zabudowań kościoła NMP w Starym Mieście. Ks. Wiśniewski podaje, że biskupi lubuscy mieszkali w Opatowie lub Biskupicach, jednak gdy w 1300 roku biskup Jan został w Biskupicach napadnięty przez złoczyńców, wystawił pałac w Opatowie i odtąd przebywał tam stale. Sąsiadowała z nim rezydencja dziekana zgromadzenia kanonickiego, również z ogrodem, sadem

i folwarkiem, dwór i folwark kantora, a także staw z młynem koło zamczyska, należący do scholastyka. W XV wieku dochody z 22 łanów czerpała kapituła kolegiacka a z 38 biskupstwo. Funkcjonowały też liczne folwarki należące do biskupa, kanoników kolegiackich i wójta, oraz stawy rybne. Za Długosza kolegiata posiadała browary, młyn (słodowy?), a kustosz kolegiaty pobierał czynsze z 16 siedlisk z karczmannami. Obok cmentarza znajdował się szpital dla ubogich oraz kościół św. Ducha i św. Stanisława a przy kolegiacie funkcjonowała szkoła. Polskie etnicznie mieszczaństwo, bogate i znane w innych ośrodkach miejskich, zamieszkiwało na Starym Mieście i na przedmieściach, znanych potem (w 1529 r.) pod nazwami Dziekania i Karczemne, zapewne od podkreślanej już przez Długosza dużej ilości karczmem.

W 1467 roku do Opatowa sprowadzono bernardynów, których osadzono przy dotychczasowym kościele parafialnym p.w. NMP. Jednak w skutek konfliktu zakonników z miejscowym klerem, obawiającym się o swe wpływy, erekcja klasztoru została definitywnie zatwierdzona przez biskupa Jana Rzeszewskiego dopiero w 1472 roku, po rozstrzygającym spór wyroku Kurii Krakowskiej. W związku z tym parafię przeniesiono do kościoła kolegiackiego, przy którym kantor Jan Bronikowski dobudował od południa zakrystię. W tym czasie miały też miejsce inne prace w kolegiacie. Nie wiadomo czy bernardyni zdecydowali się na rozbudowę starego kościoła, czy przystąpili do budowy nowej świątyni. Pewnym jest, że kościół, wzniesiony z fundacji Jana Tarły przez architekta i budowniczego Klemensa Almanusa, gotowy był przy końcu XV wieku, kiedy to wykonywano dekorację malarską. Można przypuszczać, że w tym też okresie wybudowano budynki klasztorne. Obecny zespół kościelno - klasztorny ma formę nadaną mu w wieku XVIII; starsze mury gotyckie były odnajdywane jedynie w partiach fundamentowych ścian, podczas remontu i adaptacji jego budynków.

W XV wieku Opatów był siedzibą dekanatu i parafii, do której na terenie dzisiejszej gminy Opatów należały: Opatów, część Czernikowa będąca własnością biskupów lubuskich, Jałowesy, Jurkowice, Pobroszyn i Marcinkowice.

Z grodem na Żmigrodzie (późniejszym Opatowie) powiązane były we wczesnym średniowieczu stosunkami feudalnymi okoliczne osady, znane z dokumentu Leszka Czarnego z 1282 roku a stanowiące być może pozostałość dawnego terytorium opolnego. Były to: Czerników, Jurkowice, Jałowesy, Łężyce, Biskupice, Bukowiany, Truskolasy, Kraszków, Niemienice, Ruszkowice, Zochcin, Grabionowice, Porudzie, Nietulisko i Winiary. Lokalizacja wymienionych osad na zachód oraz północny i południowy zachód od Opatowa każe się domyślać, że dokument wymienia jedynie część stanu posiadania dawniej większej włości (opola).

Czerników występuje w źródłach w 1328 roku jako własność biskupstwa lubuskiego. Część wsi leżąca w parafii Opatów należała do klasztoru benedyktynów łysogórskich, druga część, w parafii Strzyżowice, była własnością szlachecką. W XV wieku Czerników dziedziczył Wojciech Donet herbu Róża. **Jurkowice** należały do włości opatowskich i jako takie zostały w 1232 roku nadane przez Henryka Brodatego biskupom lubuskim. **Jałowesy** (*Ialovans*) również są w 1328 roku wymieniane wśród włości biskupów lubuskich. Za Długosza biskup posiadał tam 2 łany roli, ogród i staw, a włościanie i karczmarz płacili mu czynsz. Pozostałe miejscowości wymienione w dokumencie Leszka Czarnego znajdują się dziś poza granicami gminy a Winiary (w okolicy Opatowa) i Grabionowice są dziś nieznane.

Źródła historyczne oraz znaleziska archeologiczne na terenach miejscowości zlokalizowanych po stronie wschodniej oraz południowo i północno – wschodniej Opatowa świadczą o tym, że istniały one we wczesnym okresie średniowiecza i mogły być wcześniej powiązane z tym ośrodkiem. We wsi **Brzezie** znaleziono w 1905 roku naczynie zawierające skarb srebrnych monet z XI wieku. Przypuszcza się, że skarb ten mógł być zakopany przez przedstawiciela wielkiej własności ziemskiej (termin ten w odniesieniu do wczesnego średniowiecza oznaczać może własność nawet tylko dwuwioskową), której ośrodek znajdował się w Brzeziu, miejscowości położonej przy ważnym szlaku handlowym. Z Brzezia pochodził znany nam dziekan opatowski Rafał, który zniszczył płaskorzeźby na portalu kolegiaty. W XV w. Brzezie w parafii Ptkanów były dziedzictwem Klemensa, Jana i Wilhelma *de armis Oxa*.

Starą wsią jest także **Gojców** (*Oyrzow, Goyczow*), który w 1206, 1308 i 1318 roku należy do klasztoru cystersów sulejowskich. Wraz z **Okaliną** (*Okkalyno*) został nadany klasztorowi sulejowskiemu przez magistra Wincentego Kadłubka, prepozyta kolegiaty sandomierskiej. W 1315 roku obie wsie są przedmiotem sporu między cystersami a niejaką Jadwigą, wdową po Jakubie synu Mojkona, upominającą się wraz z synami Stanisławem i Tomisławem o zwrot Gojcowa i Okaliny, nabytych jakoby od klasztoru drogą zamiany. Władysław Łokietek rozsądził spór na korzyść klasztoru, przyznając zakonnikom

jurysdykcję nad tymi posiadłościami i nadając im prawo niemieckie. W XV wieku Gojców należał do parafii Włostów.

Z kolei o **Karwowie** wiemy, że wraz z **Nikisiałką** został w 1212 roku, na wiecu w Mikulinie, darowany przez biskupa krakowskiego Wincentego Kadłubka klasztorowi cystersów w Koprzywnicy. Obie wsie miały być włościami rodowymi Kadłubka, więc musiały istnieć już w XII wieku. W XIII wieku biskupstwo lubuskie posiadało w Karwowie jeden łąn. Przeciw zaliczeniu obu wsi do dawnego opola świadczy natomiast fakt, że należały one do parafii malickiej (w przypadku Karwowa tylko część wsi, ponieważ druga należała do parafii Włostów), której powstanie datowane jest na XII wiek. W 1277 Karwów jest wymieniany wśród posiadłości klasztoru koprzywnickiego. Długosz z kolei twierdził, że biskup Wincenty dał klasztorowi tylko połowę wsi, drugą zostawiając swym krewnym (*nepotibus*). W XV wieku połowa ta należała do Różyców. W 1416 roku Wojciech z Wamborkowa wzbogacił klasztor koprzywnicki nadając mu jeden z działów. Dziesięcinę ze wsi pobierał biskup krakowski, natomiast z folwarku rycerskiego kościół we Włostowie. **Nikisiałka** była w XV wieku dziedzictwem Andrzeja z Sienna herbu Dębno. Miała folwark (*praedium militare*) dający dziesięcinę kościołowi we Wrzawach, a łąny kmiecie, zagrodnicy i karczmy płaciły biskupowi krakowskiemu.

Jeszcze wcześniej wymieniany jest we wczesnośredniowiecznych dokumentach **Kochów** (*Cochonow*), który w 1191 roku daje dziesięcinę kolegiacie sandomierskiej. W XV wieku należał do Jana Kochanowskiego i Piotra Strzyżowskiego.

Marcinkowice – jak już wspomniano – należały w XIII wieku do biskupstwa lubuskiego i w latach 1317 - 1345 zostały przez biskupa Stefana wymienione na tereny wokół kolegiaty. Marcinkowice zostały wówczas podzielone na uposażenia dziekana, scholastyka i pięciu pierwszych proboszczów kolegiaty opatowskiej. Było tam 11 łąnów kmiecych i dwa młyny należące do dziekana.

Inną bardzo starą wsią jest **Ptkanów** z kościołem (dziś na gruntach wsi Podole i Rosochy, ponieważ wieś Ptkanów już nie istnieje), który według tradycji wznosił Piotr Dunin lub templariusze w połowie XII wieku. Są to jednak hipotezy podobne tym, jakie budowano dla wyjaśnienia wczesnych dziejów świątyni opatowskich. Bardziej prawdopodobną hipotezą jest ta, która utożsamia wymieniany w akcie uposażenia kolegiaty sandomierskiej „*Bechanov*” koło Krzczonowic i Trębanowa z Ptkanowem. Dawny kościół parafialny był potwierdzony w dokumencie z 1326 roku. Na wzgórzu, gdzie wznosi się dziś kościół, zlokalizowany był gród – siedziba własności ziemskiej. Choć wieś Ptkanów dziś nie istnieje (brak jest jej już w źródłach XIX – wiecznych), to wznoszący się tam okazały, obronny kościół gotycki parafialny dowodzi, że niegdyś Ptkanów był także ważnym ośrodkiem administracji świeckiej. Dzisiejszy, gotycki kościół p.w. św. Idziego (nota bene wezwanie bardzo stare, nadawane kościołom w XI wieku, za Władysława Hermana) nie posiada cech stylu romańskiego. Wybudowany został na przełomie XIV i XV wieku, zapewne z fundacji ówczesnych kolatorów. W XV wieku kościół p.w. św. Egidiusza w Ptkanowie (*Pkanowie*) był pod patronatem dziedziców Podola i Rosoch. Do parafii należały z terenu dzisiejszej gminy Opatów następujące wsie: Ptkanów, Brzezcie, Lipowa i Podole. Wsie **Lipowa** i **Podole** były własnością Domarata herbu Grzymała, do którego należała też połowa **Ptkanowa**. Z czterech łąnów kmiecych płacono dziesięcinę parafii w Ptkanowie. Była tam karczma, zagrodnicy i folwark rycerski, z którego dziesięcinę płacono kościołowi w Ptkanowie. **Rosochy** należały do Jakuba z Koniecpola herbu Pobóg. Były tam łąny kmiecie, folwark rycerski i zagrodnicy. Część roli należała do proboszcza w Ptkanowie.

Inną miejscowością, która już w okresie średniowiecza była siedzibą parafii są **Strzyżowice**, wzmiankowane w 1326 r., w 1385 roku należące do niejkiej Wichny („*generosa heres de S.*”). W XV wieku istniał drewniany kościół p.w. św. Bartłomieja. Do parafii należały następujące miejscowości znajdujące się dziś w granicach gminy Opatów: Strzyżowice, Kochów, Jagnin, Tudorowiec, Kobylany i część szlachecka Czernikowa. Włość w połowie była dziedzictwem współwłaściciela Kochowa, Piotra Strzyżowskiego *de armis Accipitrum*, a w połowie Jana z Oleśnicy herbu Dębno. Były tam łąny kmiecie, karczmy i zagrodnicy, z których dziesięcinę płacono plebanowi w Strzyżowicach.

XIV – wieczną wzmiankę dotyczącą **Tudorowa** zawiera dokument z 1371 roku, przytaczający informację o sędzie ziemskim w Sandomierzu, który rozstrzygał spór o stawidła, za pomocą których dziedzic Tudorowa Pełko, zatrzymywał wodę „*in suis molendinis et in aggere circa castrum Tudorow*”, pozbawiając jej młyny w Karwowie. Pełka i Iwan z Tudorowa (zapewne synowie Pełki znanego w 1371 roku) są wymieniani w dokumentach jako właściciele włości w 1388 i 1408 roku. W 1423 i 1446 roku występuje Piotr z Tudorowa, w 1439 ponownie Pełka z Tudorowa, a w 1443 kanonik

wiślicki Jan z Tudorowa. W połowie XIV wieku wzniesiono tam wolnostojącą wieżę mieszkalno obronną, otoczoną wałem kamiennym – ziemnym i fosą. Od południa znajdował się staw zamknięty od zachodu groblą, a po stronie wschodniej funkcjonował zapewne już wtedy drewniany zespół mieszkalno – folwarczny. Wieża i ślady założenia obronnego zachowały się do dziś. W 2 połowie XV wieku należący do parafii Włostów Tudorów był dziedzictwem braci Mikołaja i Piotra herbu Janina, miał łany kmiecie, karczmy, zagrodników i folwark rycerski. **Tudorowiec** w parafii Strzyżowice był natomiast w połowie XV wieku wsią, w której Długosz wymienił łany kmiecie, karczmy, zagrodników i folwark rycerski, z których dziesięcinę płacono parafii strzyżowickiej. Należał do właścicieli Tudorowa, Mikołaja i Piotra herbu Janina. Wspomniany wcześniej **Wąworków** w 1371 roku należał do Wojtka z Wąworkowa, procesującego się z synami Pełki z Tudorowa.

Następną znaną w średniowieczu wsią był **Jagnin** (parafia Strzyżowice), który należał za czasów Długosza do Jana Ziarnickiego herbu Tarnawa. Z kolei **Kobylany** były w XV wieku własnością Stanisława i Piotra *de armis Bibersten* (były tam dwa folwarki rycerskie, z których płacono dziesięciny parafii w Strzyżowicach). **Wymysłów** w XV wieku należał wraz z Sobiekurowem do dóbr Unieszów (potem Iwaniska), których dziedzicem był Jan Głowacz z Oleśnicy herbu Dębno. W tym samym okresie w **Pobroszynie** był łan szlacheckiej ziemi folwarcznej, z którego dziesięcina przypadała prebendzie opatowskiej.

Okres nowożytny XVI – XVIII w.

W 1499 i 1502 roku niespodziewane najazdy Tatarów zniszczyły zabudowę i spowodowały niemal całkowite wyludnienie **Opatowa**, przerywając na jakiś czas jego dynamiczny rozwój. W 1502 roku Tatarzy „*civitate Oppathov prius exusta, cum ecclesia collegiata sancti Martini, que et parochialis est, ubi illius ecclesie ornamenta, libri, calices et bona multa ignis voragine perierunt*”. Pomimo tej klęski i wzmagającej się rywalizacji z Sandomierzem miasto utrzymało w 1 połowie XVI wieku swą znaczącą pozycję. Stało się tak dzięki nowemu właścicielowi, bowiem w 1514 roku biskupi lubuscy zdecydowali się sprzedać zubożone zniszczeniami wojennymi włości właścicielowi Ćmielowa, kanclerzowi Krzysztofowi Szydłowieckiemu. Nowy dziedzic obwarował miasto w latach 1515 - 1530 murami obronnymi z czterema bramami: Krakowską, Sandomierską, Lubelską i Warszawską, z których do czasów współczesnych zachowała się jedynie brama Warszawska z fragmentem muru. Dzięki temu Opatów został określony w dokumencie z 1522 roku mianem *fortalicium*. Oprócz tego Szydłowiecki całkowicie odnowił i ozdobił malowidłami kolegiatę św. Marcina. Między innymi zyskała ona nowe sklepienie nawy głównej i szczyty. Wówczas też nadbudowana została wieża północna. Ważną inwestycją była w 1528 roku budowa wodociągów miejskich przez Wacława z Moraw. Rzemieślnicy opatowscy byli w tym czasie znani w innych miastach Rzeczypospolitej i wymieniani w licznych źródłach z tego okresu. Oprócz starych jarmarków, poświadczonych w 1505 roku, w Opatowie zaczęto urządzać dwa nowe: od 1502 roku jarmark na św. Agnieszkę i od 1521 roku jarmark w oktawie Bożego Ciała. W 1564 roku było w Opatowie 100 warsztatów rzemieślniczych zaś w roku 1578 o sześć więcej. Z 1503 roku pochodzi informacja o cechu tkackim, a z 1569 o cechu czapników oraz o kongregacji kupieckiej.

W XVI wieku notujemy w Opatowie obecność kupców żydowskich. W związku ze zwiększającą się ilością ludności wyznania mojżeszowego w 1634 roku zawiązała się gmina żydowska, dla której wybudowano synagogę. Powstał też cmentarz żydowski, na którym zachowały się do dziś XVII – wieczne kamienne macewy. W 1732 roku Żyd opatowski Dawidowicz dzierżawił browary nie tylko w Opatowie ale również w sąsiednich wioskach.

O ile do poł. XVI wieku miasto było porównywalne z Sandomierzem, to jednak po pożarze w 1550 roku (spalił się wówczas ratusz, zapewne drewniana zabudowa przyrynkowa i dzielnica żydowska) nie było już w stanie z nim konkurować. Pożar ten zamknął okres świetności miasta, możliwej do osiągnięcia dzięki reformom i opiece Krzysztofa Szydłowieckiego. Po śmierci kanclerza w 1530 roku Opatów stał się własnością Tarnowskich, od 1567 roku Ostrogskich i Radziwiłłów, około poł. XVII wieku Wiśniowieckich, a następnie Sanguszków, Lubomirskich i Potockich.

Z Opatowa pochodził Adam *Opatovius*, syn Macieja, doktor teologii, profesor i dziekan Uniwersytetu Jagiellońskiego, kanonik katedry krakowskiej, autor wielu dzieł teologicznych i poetyckich żyjący w latach 1574 – 1637. Innym znanym opatowianinem był XVII – wieczny poeta, Aleksander Czechowicz.

W 1657 roku miasto uległo najazdowi księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakoczego, zmierzającego na spotkanie z królem szwedzkim Karolem Gustawem do pobliskich Modliborzyc, którego wojska rozgrażyły Opatów i jego kościoły. W 1683 roku przebywał w Opatowie król Jan III Sobieski, który w tutejszej kolegiacie dziękował Bogu za zwycięstwo pod Wiedniem. W XVIII wieku był Opatów miejscem gdzie ścierali się stronnicy Augusta III Sasa i Stanisława Leszczyńskiego. W 1787 roku odwiedził miasto – zatrzymując się w oberży i wizytując kolegiatę - król Stanisław August Poniatowski.

W okresie od XVI do XVIII wieku był Opatów miejscem sejmików województwa sandomierskiego. Sejmikowe obrady toczyły się w kolegiacie i niewątpliwie w związku z tą dodatkową funkcją świątyni powstała jej XVIII – wieczna dekoracja malarska, jedyna w swoim rodzaju „sztuka sejmikowa”, łącząca tematykę batalistyczną (bitwy na Psim Polu, pod Grunwaldem, przypuszczalnie pod Chocimiem i pod Wiedniem) oraz symboliczną (personifikacje cnót obywatelskich).

Oprócz wspomnianego już pożaru w połowie XVI wieku miasto ulegało jeszcze kilkakrotnie temu groźnemu żywiołowi, m. in. w 1751 i 1785 roku. Mieszkańcy ucierpieli także w opisywanym okresie kilkakrotnie od zarazy, zwłaszcza w XVII wieku, w latach 1651, 1652 i 1657. W tym czasie kilka razy remontowane były kościoły opatowskie: kolegiata w 2 poł. XVI wieku, w XVII wieku i w latach 1710 – 1740 (wykonano wówczas nowe sklepienia nad nawami bocznymi, przęsłami transeptu i prezbiterium), kościół bernardynów w latach 1751 – 1765 za gwardiana Ludwika Alszera (była to gruntowna przebudowa zakończona w tymże roku konsekracją). Z tego okresu pochodzą też najstarsze kamienice mieszczańskie przy Rynku i ul. Szerokiej, obecnie mocno przekształcone.

Pod koniec XV i w XVI wieku wykształciła się w Polsce wielka własność ziemska, która dążyła do prowadzenia gospodarki na większą niż dotychczas skalę. Nastąpiło to drogą powiększania i scalania gruntów przy równoczesnym zapewnieniu siły roboczej przez przywiązanie chłopów do wsi za pomocą pańszczyzny. Folwarki szlacheckie produkowały coraz więcej zboża, które spławiano Wisłą do Gdańska, skąd eksportowano je drogą morską do Niderlandów i Anglii. Dzięki temu rosła zamożność szlachty i potęga finansowa rodzin magnackich. W XVII i XVIII wieku własność ziemska utrwaliła się i rozwijała bez większych kryzysów do chwili utraty niepodległości Polski w wyniku rozbiorów. Procesy te zachodziły również w okolicach Opatowa, gdzie dzięki XVI – wiecznym rejestrom podatkowym powiatu sandomierskiego znamy niektórych właścicieli ówczesnych dóbr.

Niewątpliwie największy kompleks stanowiły dobra opatowskie, powiązane z miastem tą samą własnością. W 1514 roku do miejscowości zakupionych przez kanclerza Szydłowieckiego należała także część dóbr tudorowskich z murowanym zamkiem w **Tudorowie**, nabyta od poprzedniego właściciela Alberta z Dmosic. Właścicielem drugiej części został spadkobierca Alberta, Wojciech Dmoszycki z Dmosic. W kościele w Ptkanowie jest wmurowana marmurowa tablica poświęcona pamięci Feliksa i Balbiny Lipińskich z Brzezia, właścicieli Stobcy i Tudorowa. W tym czasie Tudorów stał się jednym z wielu folwarków klucza opatowskiego, w związku z czym wieżę adaptowano do nowej funkcji i otynkowano. W 1578 roku Tudorów należał do Ostrogskich (3 osady, $1\frac{1}{2}$ łana), a następnie do kolejnych właścicieli Opatowa. W XVII wieku był średniej wielkości folwarkiem a w 1753 roku niewielką wioską liczącą kilkanaście chat, z browarem i młynem. W połowie XVII wieku miała miejsce kolejna adaptacja wieży dla celów obronnych; przekuto wówczas w jej przyziemiu strzelnicę artyleryjską. Jednak już pod koniec XVII wieku całkowicie zaprzestano jej użytkowania, zapewne wskutek zniszczeń z czasów „potopu szwedzkiego” lub – co bardziej prawdopodobne – dlatego, że średniowieczna wieża nie nadawała się już do wykorzystania w nowoczesnych systemach obronnych. Do dziedziców Opatowa należały też **Jałowęsy**, posiadające w 1578 roku 20 osad oraz $14\frac{1}{2}$ łana. W **Marcinkowicach** i **Jurkowicach** były natomiast grunty kanoników opatowskich. Z kolei **Tudorowiec** w XVI wieku pozostał w rękach Tudorowieckich. W 1508 roku dziedzicem Tudorowa i Pystrzyny był Stanisław z Tudorowa, w 1578 roku do nieznanych z imion Tudorowieckich należała 1 osada i $\frac{1}{2}$ łana a do Pawła Tudorowieckiego 2 zagrody. **Wąworków** był znany w 1508 roku jako *Wamborków*. W 1578 roku dziedzicem Wąworkowa był Jakub Pozowski. **Strzyżowice** pozostawały na początku XVI wieku w rękach Strzyżowskich; właścicielem był Mikołaj Strzyżowski. Jednak potem dobra uległy rozdrobnieniu i w 1578 roku obok Jana Strzeżowskiego (1 łan uprawiany przez właściciela!) wymieniani są: Szcućki (2 osady, $\frac{1}{2}$ łana), Borkowscy (4 osady, 2 łany) i Jan Stobiecki ($1\frac{3}{8}$ łana). Drewniany kościół średniowieczny w Strzyżowicach został rozebrany w 1679 roku i w 1682 roku zastąpiony inną, zapewne również drewnianą, świątynią. Na miejscu tegoż właścicielka Obręczyny, podstolina sandomierska Felicjana z Jarnuszewiczów Reklewska, wystawiła w 1783 roku nowy, murowany kościół (w kościele zachowała się tablica erekcyjna z portretem fundatorki). **Podole** było w XVI wieku nadal

w rękach dawnych właścicieli, Domaratów. W 1572 roku dziedzicami byli przedstawiciele tej rodziny, Jerzy i Hieronim, ale już w sześć lat później oprócz Jana Domarata (3 osady, 1¹/₂ łana) wymieniany jest Paweł Oszkowski (3 osady, ³/₄ łana). **Ptkanów** (*Pkanów*) jest wówczas wzmiankowany bez podania danych. W końcu XVI wieku tamtejszy kościół został obwarowany murem z basztami i bastionami, otaczającymi teren cmentarza przykościelnego. Do parafii Ptkanów należała pod koniec XVIII wieku **Lipowa Rosochy** (*Rossochy*) w 1508 roku należały w części, wraz z Koszycami i Bidzinami (*Bydziny*), do Bydzińskiego. W 1578 roku wieś *Rosochy* była własnością Alberta Brzeskiego, miała 5 osad i 3 łany). **Czerników Szlachecki** należał w 1578 roku do Sobikurskiego i Jagnińskiego (14 osad, 5 łanów), a **Gojców** do Radziwiłła (12 osad, 6 łanów). Wiadomo też, że **Pobroszyn** (*Pobroszin*) był w tym czasie dzierżawiony przez niejaką Nieczujską. Z kolei **Kochów** i **Gaj** należały w XVII wieku do Maciejowskich. **Okalina** była przy końcu XVIII wieku własnością XX Misjonarzy Sandomierskich.

Opatów w XIX – XX w.

W 1795 roku, w wyniku III rozbioru Polski tereny wokół Sandomierza i Opatowa (dawny powiat sandomierski) znalazły się jako część Galicji Zachodniej, potocznie zwaną Nową, w granicach państwa austriackiego. Okolice Opatowa weszły wraz z Sandomierzem w skład cyrkułu sandomierskiego (od 1798 roku z siedzibą w położonym centralnie Opatowie) a od 1802 roku radomskiego. W 1809 roku tereny te znalazły się w granicach Księstwa Warszawskiego, które podzielono administracyjnie na departamenty i powiaty. Obok sandomierskiego powstały wówczas powiaty opatowski i staszowski, wydzielone z dawnego, większego powiatu sandomierskiego. Po Kongresie Wiedeńskim w 1815 roku obszar powiatu opatowskiego wszedł w skład związanego unią personalną z Rosją Królestwa Polskiego (województwa i obwodu), które w 1830 roku włączono do Cesarstwa Rosyjskiego.

W 1805 roku nastąpiły także zmiany w organizacji kościelnej, w wyniku których pozostające dotychczas w ramach diecezji krakowskiej okolice Sandomierza i Opatowa znalazły się w granicach diecezji kieleckiej. Wkrótce jednak, bo w 1818 roku, powstało biskupstwo sandomierskie, w ramach administracyjnych którego znalazł się dekanat opatowski..

Za czasów austriackich dawna rezydencja biskupów lubuskich, a potem Szydłowieckich, została przerobiona na magazyn zbożowy i popadła w ruinę. Około 1805 roku, na peryferiach miasta, w pobliżu drogi wylotowej w kierunku Iwanisk, założono nowy cmentarz z dość regularnym układem kwaterym, na którym z czasem wybudowano klasycystyczną kaplicę. Na cmentarzu zachowało się około 100 nagrobków i płyt nagrobnych z XIX wieku (najstarszy z 1822 roku) i około 200 z I ćw. wieku XX.

W 1820 roku miasto liczyło 2 347 mieszkańców, z czego 971 było wyznania mojżeszowego. W 1834 roku Opatów stanął w ogniu, w wyniku czego spaliło się 211 domów, a tylko kilkadziesiąt pozostało. Spłonęła wtedy także zabudowa rynku z podcieniami kamienic, pod którymi mieściły się sklepy i stragany. Opisując tę klęskę ks. Fudalewski ubolewa, że „*Teraźniejsze domy wprawdzie porządnieszą mają postać, są murowane i kamienne, ale tamte coś miały poważnego i starożytnego, czego nie darmo przychodzi żałować*”.

W latach 1837 i 1850 – 52 miasto nawiedzały zarazy.

W 1845 roku utworzono Gubernię Radomską, w składzie której znalazł się powiat opatowski.

Rok 1850 przyniósł kolejną zmianę właściciela dóbr opatowskich, którym stał się Michał Karski. W rękach rodziny Karskich pozostawał Opatów do roku 1863, kiedy przeszedł w posiadanie Leona Jasińskiego. W 1860 roku w Opatowie były 142 parterowe i 38 piętrowych domów murowanych oraz 173 parterowe i 7 piętrowych domów drewnianych.

W czasie powstania styczniowego miasto było miejscem przegranej przez powstańców bitwy opatowskiej, podczas której ogień podłożony na plebani rozprzestrzenił się na znaczną część Opatowa. Siłami polskimi dowodził L. Topór – Zwierzdowski. Po upadku powstania nastąpiła dość szybka odbudowa i stabilizacja życia miejskiego, a pamiątką po tych wydarzeniach są dziś na terenie miasta mogiły powstańców.

W 1884 roku w Opatowie naliczono 306 domów, w których zamieszkiwało 5 135 osób, z czego tylko 1 780 było chrześcijanami. Większość mieszczan zajmowała się rolnictwem. Handel i rzemiosło zdominowali Żydzi, którzy wykupując przyrynkowe parcele spowodowali, że dawni mieszkańcy przenieśli się na przedmieścia i zaczęli tam budować swe domy. Przyczyniło się to do rozprzestrzenienia się zabudowy miejskiej i podmiejskiej.

W Opatowie, jako stolicy powiatu, miały swą siedzibę różne instytucje. Był tam oczywiście Zarząd Powiatu, a ponadto Kasa Okręgowa, Sąd Okręgu III, Sąd Gminny – Urząd Akcyzy, Urząd Pocztowy, stacja telegraficzna oraz magistrat. Była tam także cerkiew, synagoga, apteka, 3 młyny, browar, 13 szynków, 4 zajazdy, cegielnia, wytwórnia koronek, świec, igieł i mydła. Ponadto w mieście znajdowała się szkoła elementarna oraz szpital św. Leona, wybudowany z dobrowolnych ofiar mieszkańców, na placu zakupionym od Michała Karskiego, na miejscu kaplicy św. Leonarda. Działały cechy bednarzy, drelicharzy, stolarzy, kowali i szewców. Życie gospodarcze skupiało się na rynku oraz na ulicach: Żydowskiej (dziś Szerokiej), Zatylniej, Szewskiej, Wałowej, Kościelnej, Studziennej i Sandomierskiej. W tym okresie założono także, staraniem Naczelnika Powiatu, Zacharowa ogródek spacerowy na rynku.

Początek XX wieku nie przyniósł większych zmian w funkcjonowaniu miasta. Walki toczone na terenach ziemi sandomierskiej w czasie I wojny światowej ominęły Opatów, który po odzyskaniu przez Polskę niepodległości stał się siedzibą władz powiatowych. Odcięty od ważniejszych szlaków komunikacyjnych i większych ośrodków przemysłowych nie odegrał on większej roli w życiu gospodarczym II Rzeczypospolitej. Podczas II wojny światowej w Opatowie i okolicy miasta dochodziło do licznych akcji dywersyjnych i sabotażowych, z których największą było uwolnienie w 1943 roku 60 więźniów z miejscowego więzienia przez oddział Jędrusiów. W tym okresie nastąpiło zniszczenie dzielnicy żydowskiej. Te trudne dla Polski czasy upamiętnia dziś cmentarz wojenny żołnierzy polskich z I i II wojny światowej, mogiła partyzantów zabitych w 1943 roku i kwatera zbiorowa żołnierzy radzieckich poległych w 1945 roku. W 1989 roku na miejscu zniszczonego cmentarza żydowskiego utworzono lapidarium z zachowanymi fragmentami 30 nagrobków oraz niewielkim pomnikiem poświęconym Żydom opatowskim.

Na przełomie XIX i XX wieku oraz po II wojnie światowej kilkakrotnie poddawano pracom remontowo - konserwatorskim kolegiatę i zespół klasztorny bernardynów. Prace te, przywracające dawną świetność wiekowym zabytkom, są kontynuowane do dziś. Odnowiono również i adaptowano na cele muzealne (zamiar do dziś niezrealizowany) Bramę Warszawską oraz kamienicę na rogu Rynku i ul. Sandomierskiej, mieszczącą w XIX wieku koszary i cerkiew, a obecnie Urząd Miejski.

Po wojnie nastąpiła, i wciąż trwa, dość intensywna wymiana zabudowy, w wyniku której na miejscu starszych, z reguły znajdujących się w bardzo złym stanie technicznym, budynków zaczęto wznosić nowe bloki i wolnostojące domy piętrowe, często niezbyt udane architektonicznie. Miasto pozostało w granicach województwa kieleckiego siedzibą powiatu do 1975 roku, kiedy zniesiono powiaty i utworzono województwo tarnobrzeskie. W 1990 roku powołano samorządową gminę a w 1999 roku, w wyniku reformy administracyjnej kraju, samorządowy powiat opatowski.

Okolice Opatowa w XIX w.

Krótki okres panowania austriackiego w latach 1795 – 1809 nie zachwiał pozycją ziemiaństwa polskiego. Polityka władz austriackich zmierzała do związania tej dominującej warstwy społecznej z Cesarstwem i nie spowodowała większych zmian w strukturze własności. Inna była polityka władz wobec dóbr kościelnych i królewskich, które przejmowano na rzecz skarbu państwa i dzierżawiono lub sprzedawano na licytacjach. Dalsze zmiany własności przyniosło panowanie rosyjskie. Dla właścicieli ziemskich bardziej niebezpieczne od represji politycznych były jednak następujące w wyniku wojen kryzysy gospodarcze oraz postępujący w XIX wieku proces kapitalizacji rolnictwa powodujący zadłużenie wielu majątków u finansistów miejskich. Aby temu przeciwdziałać powołano Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, które nie zapobiegło jednak na dłuższą metę upadkowi mniejszych majątków i likwidacji szlacheckiego monopolu własności ziemskiej. Sytuację pogorszyło jeszcze uwłaszczenie chłopów w 1864 roku. Zadłużone i wystawiane na licytację majątki często zmieniały właścicieli przechodząc w ręce właścicieli pochodzenia nieszlacheckiego i niepolskiego, często wzbogaconych na handlu Żydów. Takim nieutyłowanym milionerem był skupujący zubożałe majątki Michał Karski, właściciel Trzykos i Opatowa. W latach 1881 i 1885, wówczas gdy Opatów już do rodziny Karskich nie należał, stali się oni właścicielami Włostowa i klimontowskich dóbr Ledóchowskich. Ratunkiem dla folwarków szlacheckich było uprzemysłowienie majątków oraz dopuszczenie do współwłasności osób dysponujących kapitałem. Nowy kataklizm jakim była I wojna światowa oraz rewolucja w Rosji spowodował kolejny kryzys i społeczną dekadencję ziemiaństwa, którego historia zakończyła się wraz z II wojną światową. Większość z tych procesów można zaobserwować śledząc informacje o dobrach szlacheckich zawarte w źródłach XIX – wiecznych.

Gmina Opatów w XIX wieku obejmowała następujące miejscowości: Adamów, Balbinów, Brzezie Szlacheckie, Czernikowy (Biskupi i Szlachecki), Dzierążnia, Gojców, Jurkowice, Karwów, Kornacice, Lipowa, Marcinkowice, Murowaniec, Nikisiałka Duża i Mała, Okalina, Pobroszyn, Podole, Ptkanów, Rosochy, Wąworków, Wiesiołówka i Zocheinek. Teren gminy liczył 12 261 mórg z czego 9044 mórg ziemi dworskiej. Dobra opatowskie zostały w 1876 roku rozdzielone na pięć działów a część opatowską przyłączono do dóbr Zochcin. Z dzisiejszego terenu gminy w skład tego majątku wchodziły wsie: Czerników Biskupi (obecnie Opatowski), Jałowęsy i Jurkowice.

Czerników Opatowski – wieś i folwark, który w 1873 (lub 1876 ?) roku został oddzielony od dóbr Opatów. Folwark liczył 420 mórg i posiadał 8 drewnianych budynków. Wydobywano tu torf, glinę na cegłę i kamień na budowę. Przez Czerników biegła droga bita od Wisły.

Czerników Karski – wieś licząca w 1827 roku 18 domów, w 1880 roku 15 domów, 471 mórg ziemi, 12 os.(osadników) na 65 morgach ziemi dworskiej.

Jałowęsy – wieś i folwark. W 1827 roku było tu 36 domów, w 1882 roku 48 domów, 800 mórg ziemi dworskiej i 549 włościańskiej. Dobra Jałowęsy składały się z tamtejszego folwarku (706 mórg) i folwarku **Karsy** (286 mórg, 6 budynków murowanych, 7 drewnianych). W 1864 roku dobra nabył od Stanisława Karskiego Antoni Jasiński. W 1873 roku (1876 ?) zostały one oddzielone od dóbr Opatów. W 1925 roku część majątku zakupił Stanisław Wójtowicz a pozostałą część Józef i Marianna Wójtowicz. W 1927 roku kapitan artylerii Mieczysław Rytel (właściciel Przepiórowa w Gminie Iwaniska) otrzymał dobra w spadku po matce Ludwice Kazimierze Rytel. W 1935 roku dobra Mieczysława Rytla nabył na publicznej licytacji Bank Gospodarstwa Krajowego. W 1944 roku dobra przeznaczone na reformę rolną. Z założenia dworskiego w Jałowęsach zachowała się droga dojazdowa i wyjazdowa, fragmenty alei, szpaler głogów, starodrzew (z drzewami pomnikowymi), fragmenty sadu oraz murowany dwór przebudowany w latach 60 na potrzeby Szkoły Podstawowej. Do lat 50 – tych znajdował się tam ponadto XVIII – wieczny lamus, potem rozebrany.

Jurkowice – wieś włościańska. W 1827 roku liczyła 9 domów, w 1882 roku 21 domów 495 mórg.

Adamów – folwark i osada młynarska (2 domy, 286 mórg).

Brzezie – wieś licząca w 1827 roku 28 domów. Folwark w Brzeziu Szlacheckim zaznaczono na mapie z poł. XIX wieku.

Gojców – w 1827 roku wieś duchowna (wł. kościelna) z 12 domami; w 1881 roku 17 domów 336 mórg ziemi dworskiej i 352 mórg ziemi włościańskiej. Był tam dwór, który zaznaczono na mapie z połowy XIX wieku.

Jagnin – w 1827 roku wieś i folwark (17 domów), w 1882 roku było tu 19 os., 18 domów, 250 mórg ziemi dworskiej i 98 mórg włościańskiej. Pozostałością założenia dworskiego (folwarcznego) jest dziś jedynie stary sad. W połowie XIX wieku był tam dwór, który zaznaczono na mapie z tego okresu. Ostatnim właścicielem był niejaki Górski.

Józefów – w 1882 roku folwark należący do dóbr Witowice (1 dom, 70 mórg ziemi dworskiej).

Karwów – wieś położona przy drodze z Opatowa do Sandomierza, w dolinie Opatówki. W 1827 roku liczyła 12 domostw, w 1882 roku była rozdzielona na Karwów rządowy (majorat należący do rosyjskiego generała Anenkowa (12 domów, 156 mórg ziemi włościańskiej i 80 dworskiej) i Karwów prywatny (12 domów, 300 mórg ziemi dworskiej i 59 włościańskiej). Pamiątką po urodzonym w Karwowie Wincentym Kadłubku miało być w XIX wieku źródło noszące jego imię. Według Towarzystwa Kredytowego Ziemiańskiego dobra Karwów składały się z folwarków Karwów i Pobroszyn, attynencyi Kamień i wsi Kamień oraz Pobroszyn, z czego folwark Karwów liczył 313 mórg gruntu dworskiego, 4 budynki murowane i 6 drewnianych, folwark **Pobroszyn** 223 morgi ziemi dworskiej, 2 budynki murowane i 6 drewnianych. Ponadto były tam dwa młyny wodne, pokłady kamienia wapiennego i piec do wypalania wapna. W 1881 roku folwark Pobroszyn (1 dom murowany, 3 drewniane, młyn) został oddzielony od dóbr Karwów. Wieś Karwów liczyła w 1882 roku 9 os. na 60 morgach, a wieś Pobroszyn 5 osad na 31 morgach gruntu (w 1827 roku 7 domów włościanskich). W Pobroszynie zachował się współcześnie przebudowany budynek murowanego dworu z przełomu XIX i XX wieku, figura NMP przy wjeździe, pojedyncze drzewa z założenia parkowego i fragmenty szpalerów oraz nieliczne krzewy ozdobne. Ostatnim właścicielem był Gustaw Wojciechowski, który kupił posiadłość od Jaszewskiego.

Kobylany – wieś należąca w 1883 roku (wraz z folwarkiem Romanów i wsią Wymysłów) do szpitala św. Leona w Kurozwękach. Był tu szpital Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia (szarytek) z kaplicą. W 1827 roku wieś liczyła 43 domy a w 1883 roku 67 domów, 741 mórg ziemi dworskiej i 763 włościańskiej. W czasie II wojny zespół dworski zniszczony i po wojnie rozparcelowany. Zachowały się fragmenty szpalerów, pojedyncze drzewa i resztki sadu oraz zabudowa folwarczna przebudowana i zaadaptowana zgodnie z dawną funkcją. **Wymysłów** około 1817 roku należał do dziedzica Iwanisk Stanisława Sołtyka. W 1827 we wsi było 6 domów, przy końcu XIX wieku Wymysłów był częścią wsi Kobylany.

Kobylanki – wieś położona przy bitej drodze, licząca w 1827 roku 9 domów, w 1883 roku 15 domów, 288 mórg ziemi dworskiej i 94 włościańskiej. Był tam także dwór, który zaznaczono na mapie z połowy XIX wieku.

Kochów – wieś włościańska i folwark. Wieś w 1827 roku miała 11 domów, folwark 4 domy. Folwark wraz z attynencyą Las Witosławski miał 400 mórg ziemi dworskiej i 15 domów drewnianych. Wieś liczyła w 1883 roku 8 os., 7 domów i 58 mórg gruntu.

Kornacice – wieś i folwark. W 1827 roku wieś liczyła 17 domów, w 1883 roku 19 domów, 132 morgi gruntu. Folwark miał 582 morgi, 1 dom murowany, 9 drewnianych, wiatrak. W połowie XIX wieku był tam dwór, który zaznaczono na mapie z tego okresu.

Lipowa – wieś i Lipowa poduchowna (d. kościelna). W 1827 roku było 10 domów w Lipowej i 6 domów w Lipowej poduchownej a w 1884 roku 598 mórg gruntów dworskich, 114 włościańskich, 16 domów. Należała do ks. Kazimierza Stokowskiego, dziekana katedry sandomierskiej, który ok. poł. XIX wieku przekazał ją Zgromadzeniu Sióstr Miłosierdzia (wg napisu na cokole kamiennego krzyża stojącego na skrzyżowaniu dróg w sąsiedztwie budynku) - Instytutowi św. Kazimierza w Warszawie. Zachował się tarasowaty układ terenu zespołu dworsko – parkowego, pojedyncze drzewa i kwatery ozdobne, budynek z 1938 roku wybudowany na miejscu starszego dworu i szpalery drzew iglastych na koronie skarpy z tego samego okresu.

Marcinkowice – wieś z folwarkiem nad rzeczką Marcinkówką. W 1827 roku własność kościelna licząca 16 domów. W 1885 roku miała 19 domów, 236 mórg ziemi rządowej (majorat Rzcz. R. St. Osten – Sakena) i 133 włościańskiej.

Nikisiałka Duża – w 1827 roku miała 14 domów, w 1888 roku 24 domy, 330 mórg ziemi dworskiej i 299 włościańskiej.

Nikisiałka Mała – w 1827 roku liczyła 11 domów, w 1888 roku 15 domów, 350 mórg ziemi dworskiej i 299 włościańskiej. Dobra szlacheckie składały się z wsi Nikisiałka Mała (9 os. z gruntem 113 mórg) , Żółczyce (6 osad z 77 morgami) i Dzierążnia (6 os. ze 125 morgami) oraz folwarku Nikisiałka Mała. Miały łącznie 734 morgi ziemi dworskiej, 7 budynków murowanych, 17 drewnianych. **Dzierążnia (Dzierążna)** – wieś włościańska (w 1827 roku 8 domów, w 1881 roku 9 os., 122 mórg ziemi włościańskiej). Od połowy XIX wieku właścicielami Nikisiałki byli Malinowscy herbu Pobóg. Ostatnia dziedziczka, Zofia Malinowska, zrezygnowała z posiadłości po II wojnie światowej, przekazując park i dwór na cele oświatowe. Urządzono tam Publiczną Szkołę Podstawową a potem, w latach 70 – tych, siedzibę ZMS. W 1976 roku właścicielem został rzeźbiarz Zygmunt Kaczor, w którego posiadaniu nieruchomość pozostaje do dziś. Zachował się XVII - wieczny murowany dwór, przebudowany w latach 1770 – 1775 (wg projektu jezuickiego architekta ks. Józefa Karśnickiego?) i odnowiony po 1976 roku oraz przekształcony na cele mieszkalne kurnik. Czytelne są elementy kompozycji dawnego założenia parkowo – ogrodowego: tarasowaty układ terenu, fragmenty dróg dojazdowych i ścieżek, ślady po zajędziu przed frontem i ślad ogrodu po drugiej stronie budynku dworskiego. Z komponowanych układów zieleni przetrwały aleje dojazdowe we wschodniej części parku, szpalery graniczne, starodrzew w grupach i pojedynczo (drzewa pomnikowe) oraz sad. W dworze przebywał w czasie I wojny światowej Józef Piłsudski.

Oficjałów – zachowany zespół parkowo – dworski: sztucznie kształtowane tarasy i skarpy, fragmenty schodów i tuneli podziemnych, postumenty rzeźb parkowych, murowany dwór, piwnica ziemna, aleja dojazdowa, szpalery drzew, grupy oraz pojedyncze drzewa dawnego założenia parkowego, krzewy owocowe i sad. Od 1926 roku należał do rodziny Redlichów. Wcześniej kolejno własność Kobylińskich, Sawickich i Baczewskich.

Okalina – wieś z folwarkiem nad rzeczką o tej samej nazwie, licząca w 1827 roku 28 domów, w 1888 roku 37 domów, 450 mórg ziemi dworskiej i 328 włościańskiej.

Podole – wieś z folwarkiem nad rzeką Opatówką i pokładami kamienia wapiennego (czerwonej barwy). W 1827 roku miała 20 domów, w 1888 roku 22 domy. W 1875 roku folwark Podole miał 560 mórg gruntu, 6 budynków murowanych i 7 drewnianych. We wsi było 29 osadników z 208 morgami ziemi. W Podolu zachowały się do dziś pozostałości zespołu dworskiego: fundamenty rozebranego dworu, przybudówka dworu, nieliczny starodrzew oraz stawy. Ostatnim przedwojennym właścicielem majątku była rodzina Żechowskich; po wojnie był tam Państwowy Dom Dziecka, potem Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna, Szkoła Podstawowa i ponownie RSP, która w latach 80 - tych rozebrała dwór. Folwark dworski ze stodołami, oborami oraz czworakiem z mieszkaniem zarządcy dóbr uległ po wojnie rozparcelowaniu.

Ptkanów – osada kościelna na wzgórzu przyległym do wsi Podole (2 domy, 8 mórg). Kościół parafialny w Ptkanowie uległ w 1880 roku pożarowi. W latach 1906 – 1910 został odbudowany przez architekta Józefa Dziekońskiego. Około 1800 roku po stronie wschodniej kościoła, poza murem cmentarza przykościelnego założono nowy cmentarz parafialny, na którym zachowało się około 30 nagrobków z 2 połowy XIX i pocz. XX wieku.

Rosochy – wieś licząca w 1827 roku 16 domów, w 1888 roku 8 domów. Folwark miał 563 morgi gruntu, 4 budynki murowane, 12 drewnianych, wiatrak. Wieś liczyła 25 os. z 238 morgami ziemi.

Strzyżowice – wieś licząca w 1827 roku 15 domów, w 1890 roku 18 domów a Strzyżowice Poduchowne 3 domy i 14 mórg włościańskich. W 1886 roku tamtejszy folwark posiadał 626 mórg ziemi dworskiej i 8 budynków drewnianych. We wsi było 14 osadników na 89 morgach. W połowie XIX wieku był tam dwór, który zaznaczono na mapie z tego czasu. Obecnie we wsi znajdują się oprócz cmentarza przykościelnego dwa cmentarze parafialne, nieczynny stary, założony około 1783 roku (zachowane nieliczne nagrobki kamienne i żeliwne z 2 poł. XIX wieku) oraz nowy, założony w końcu XIX wieku (najstarszy nagrobek z 1875 roku). Kościół parafialny został zniszczony w 1944 roku a odbudowany w dwa lata później.

Tudorów – położony nad Opatówką. W 1827 roku wieś liczyła 12 domów, w 1892 roku 18 domów. Był tam młyn wodny, pokłady wapienia i marmuru. Folwark miał w 1884 roku 192 morgi gruntu ziemi dworskiej, 1 budynek murowany i 6 drewnianych. We wsi było 38 osadników na 211 morgach. Obecnie ruiny średniowiecznej wieży w Tudorowie wraz z otaczającym terenem są własnością rzeźbiarza Gustawa Hadyny, który rozpoczął jej adaptację dla celów mieszkalnych.

Tudorowiec – dwa folwarki. Pierwszy miał 2 domy i 116 mórg ziemi dworskiej, drugi 1 dom i 150 mórg ziemi. W 1827 roku było tam 10 domów.

Wąworków – wieś i folwark nad Opatówką. W 1821 roku we wsi było 21 domów. W 1893 roku była tam gorzelnia, wiatrak, pokłady kamienia i 25 domów. W 1885 roku folwark posiadał 483 morgi gruntu dworskiego, 7 budynków murowanych i 7 drewnianych. Do dóbr Wąworków należał też folwark Kobylin. We wsi było 18 os. na 238 morgach.

Zochcinek – folwark nad rzeką Opatówką. W 1827 roku było tam 7 domów, w 1870 roku 6 domów i gorzelnia. Zachowały się pozostałości założenia dworsko – parkowego: drewniany, obecnie zrujnowany dwór, starodrzew w grupach i pojedynczy (drzewa o charakterze pomnikowym), fragmenty alei i szpalerów, fragmenty sadów. Obecnie teren Domu Pomocy Społecznej, zabudowany dużymi kubaturowo budynkami (ostatnio budowany kilkupiętrowy), traci charakter zabytkowego założenia dworskiego.

V. Zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego miasta i gminy Opatów

a. zabytki nieruchome

Na terenie miasta i gminy Opatów znajduje się znaczna ilość tzw. nieruchomych obiektów zabytkowych. Najcenniejsze z nich wpisane zostały do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego. Należą do nich:

- zespół dworsko-parkowy (dwór i park podworski) w **Jalowęsach**, wpisany decyzjami

nr 591 z 11 grudnia 1957 roku oraz nr 455 z 25 października 1991 roku – A.525

- zespół dworski w **Nikisiałce Malej** (dwór i park), wpisany decyzjami nr 818 z 26 stycznia 1959 roku, nr 446 z 15 czerwca 1967 roku, nr 143 z 16 czerwca 1977 roku oraz nr 282 z 29 lutego 1984 roku – A.526/1-2
- układ urbanistyczny miasta **Opatowa**, wpisany decyzjami nr 33 z 16 maja 1947 roku oraz nr 150 z 8 maja 1985 roku – A.527
- zespół kościoła kolegiackiego p. w. św. Marcina w **Opatowie** (kościół, dzwonnica, ogrodzenie), wpisany decyzjami nr 289 z 18 października 1956 roku, nr 437 z 21 czerwca 1967 roku oraz nr 147 z 16 czerwca 1977 roku – A.528/1-3
- zespół klasztorny bernardynów w **Opatowie** (kościół, pozostałości klasztoru, ogrodzenie z bramką na cmentarz kościelny), wpisany decyzjami nr 291 z 18 października 1956 roku, nr 447 z 21 czerwca 1967 roku oraz nr 148 z 16 czerwca 1977 roku – A.529/1-3
- cmentarz parafialny w **Opatowie**, wpisany decyzją nr 380 z 17 czerwca 1988 roku –

A. 530

- cmentarz wojenny z I wojny św. w **Opatowie**, wpisany decyzją nr 370 z 16 czerwca 1988 roku – A.531
- lapidarium na terenie d. cmentarza żydowskiego przy ul. Kopernika w **Opatowie**, wpisany decyzją nr 441 z 22 kwietnia 1991 roku – A.532 nr 508 z 24 maja 1993 roku – A.533
- mogiła ks. Fr. Przybyłowskiego z 1864 roku na terenie ogrodu kolegiackiego, w **Opatowie**, wpisany decyzją nr 509 z 24 maja 1993 roku – A.534
- mogiła powstańcza z 1864 roku mjr Ludwika Topór-Zwierzdowskiego, pomiędzy ul. Mickiewicza i 1 Maja w **Opatowie**, wpisany decyzją nr 510 z 24 maja 1993 roku –

A. 535

- pozostałości obwarowań miejskich (Brama Warszawska, fragmenty murów) w **Opatowie**, decyzjami nr 773 z 30 maja 1972 roku oraz nr 149 z 16 czerwca 1977 roku – A.536/1-2
- dom z podcieniami Rynek 1 w **Opatowie**, wpisany do rejestru zabytków decyzjami nr 49 z 14 października 1949 roku oraz nr 638 z 28 października 1971 roku – A.537
- park dworski w **Pobroszynie**, wpisany decyzją nr 625 z 17 grudnia 1957 roku –

A. 538

- cmentarz parafialny w **Podolu-Ptkanowie**, wpisany decyzją nr 379 z 17 czerwca 1988 roku – A.539
- zespół kościoła par. p. w. św. Idziego (kościół, obwarowania cmentarza kościelnego z wieżą bramną, dwoma basztami i trzema bastionikami z murami kurtynowymi) w **Ptkanowie**, wpisany decyzjami nr 467 z 11 marca 1957 roku, nr 448 z 21 czerwca 1967 roku oraz nr 170 z 16 czerwca 1977 roku – A. 540/1-4
- kościół par. p. w. św. Bartłomieja w **Strzyżowicach**, wpisany decyzją nr 801 z 28 października 1972 roku oraz nr 197 z 6 lipca 1977 roku – A.541

- cmentarz parafialny „stary” w **Strzyżowicach**, wpisany decyzją nr 377 z 16 czerwca 1988 roku – A.542
- cmentarz parafialny „nowy” w **Strzyżowicach**, wpisany decyzją nr 392 z 17 czerwca 1988 roku – A.543
- ruiny zamku w **Tudorowie**, wpisane decyzją nr 775 z 30 maja 1972 roku oraz nr 210 z 9 kwietnia 1984 roku – A.544

W Gminnej Ewidencji Zabytków znajdują się:

Brzezie-Brzezie-Kolonia – figura przydrożna – krzyż

Brzezie-Brzezie Szlacheckie – figura przydrożna – krzyż

Czerników Karski – figura przydrożna

Czerników Karski – figura przydrożna – krzyż

Czerników Karski – figura przydrożna – Matka Boska

Czerników Opatowski – figura przydrożna – Matka Boża

Czerników Opatowski – figura przydrożna – Chrystus

Gojców – figura przydrożna – Matka Boża

Jagnin – figura przydrożna – krzyż

Jagnin – sad podworski

Jałowęsy – dwór w zespole dworsko-parkowym

Jałowęsy – park w zespole dworsko-parkowym

Jałowęsy – kapliczka słupowa

Jałowęsy – figura przydrożna – krzyż

Jałowęsy – miejsce pamięci narodowej

Jałowęsy-Rogatka – figura przydrożna – krzyż

Jurkowice – figura przydrożna – Matka Boża

Jurkowice – figura przydrożna – krzyż

Karwów – figura przydrożna – krzyż

Karwów – figura przydrożna – krzyż

Karwów – figura przydrożna – bł. Wincenty Kadłubek

Karwów – źródło bł. Wincentego Kadłubka – miejsce kultu o lokalnym znaczeniu

Kobylany – park podworski

Kobylany – kaplica Sióstr Miłosierdzia

Kobylany – figura przydrożna – Chrystus

Kobylany – figura przydrożna – krzyż

Kobylany – figura przydrożna – Matka Boża

Kobylany – figura przydrożna – Matka Boża

Kobylany – figura przydrożna – krzyż

Kobylany – figura przydrożna – krzyż

Kobylany – figura przydrożna – krzyż

Kobylany – figura przydrożna – krzyż

Kobylany – figura przydrożna – krzyż
Kornacice – figura przydrożna- Matka Boża
Kornacice – figura przydrożna - krzyż
Lipowa – park dworski
Lipowa – figura przydrożna – krzyż
Lipowa – figura przydrożna – krzyż
Marcinkowice – figura przydrożna – krzyż
Marcinkowice – miejsce pamięci narodowej
Nikisiałka Duża – figura przydrożna – krzyż
Nikisiałka Duża – figura przydrożna – krzyż
Nikisiałka Mała – dwór w zespole dworsko-parkowym
Nikisiałka Mała – park w zespole dworsko-parkowym
Oficjałów – dwór w zespole dworsko-parkowym
Oficjałów – park w zespole dworsko parkowym
Oficjałów – figura przydrożna – św. Jan Nepomucen
Oficjałów – figura przydrożna - krzyż
Okalina – figura przydrożna – krzyż
Okalina – figura przydrożna – św. Roch
Okalina-Kolonia – figura przydrożna – krzyż
Opatów – układ urbanistyczny
Opatów – Brama Warszawska ul. Kościuszki
Opatów – fragmenty murów obronnych
Opatów – kolegiata św. Marcina w zespole kolegiackim
Opatów – dzwonnica w zespole kolegiaty św. Marcina
Opatów – dawna plebania i dom wikariuszy w zespole kolegiaty św. Marcina
Opatów – mur ogrodzeniowy z bramą w zespole kolegiaty św. Marcina
Opatów – cmentarz przykościelny, nieczynny, wokół kolegiaty św. Marcina
Opatów – figura na cmentarzu przykościelnym kolegiaty św. Marcina – Matka Boża
Opatów-Żmigród – kościół Wniebowzięcia NMP bernardynów
Opatów-Żmigród – klasztor w zespole kościelno-klasztornym bernardynów ul. Klasztorna 3
Opatów-Żmigród – ogrodzenie z bramką na teren cmentarza przykościelnego
Opatów-Żmigród – cmentarz przykościelny, nieczynny, przy kościele bernardynów
Opatów – figura przydrożna- św. Jan Nepomucen ul. Klasztorna
Opatów – relikty synagogi przy ul. Starowałowej
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 2 i 3
Opatów – kamienica mieszkalna pl. Obrońców Pokoju 6
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 7
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 10
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 11

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 13
Opatów - kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 19
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 20
Opatów - kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 21
Opatów - kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 28
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 29
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 30
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 31
Opatów – dom mieszczański pl. Obrońców Pokoju 32
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 33
Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 34
Opatów – Podziemna Trasa Turystyczna
Opatów – dom mieszkalny ul. Cmentarna 26
Opatów – dom mieszkalny ul. Cmentarna 28
Opatów – dom mieszkalny ul. Kąpielowa 5
Opatów – d. urząd powiatowy ul. Kilińskiego 4
Opatów – dom mieszkalno-usługowy ul. Kolegiacka 13
Opatów – kamienica czynszowa ul. Kolegiacka 15
Opatów – domy mieszkalne ul. Kolegiacka/Grota-Roweckiego
Opatów – kamienica mieszkalna ul. Kościuszki 4
Opatów – kamienica mieszkalna ul. Kościuszki 6
Opatów – dom mieszkalny ul. Kościuszki 46
Opatów – dom mieszkalny ul. Legionów 13
Opatów – młyn nad Opatówką ul. Legionów
Opatów – figura przydrożna – krzyż ul. Legionów
Opatów – dawna mykwa ul. Leszka Czarnego 13
Opatów – dom mieszkalny ul. 1-go Maja 14
Opatów – dom mieszkalny ul. Mickiewicza 32
Opatów – kamienica czynszowa ul. Nowowałowa
Opatów – kamienica mieszkalna ul. Ogrodowa 2
Opatów – kamienica mieszkalna ul. Ogrodowa 6
Opatów – kamienica mieszkalno-handlowa ul. Sienkiewicza 4
Opatów – dom mieszkalno-usługowy ul. Sienkiewicza 7 i 9
Opatów – dom mieszkalno-usługowy ul. Sienkiewicza 13
Opatów – dom podmiejski ul. Sienkiewicza 32
Opatów – zabudowania przemysłowe ul. Sienkiewicza 44
Opatów – dom ul. Słowackiego 1
Opatów – dom podmiejski ul. Słowackiego 57
Opatów – kamienica mieszczańska ul. Szeroka 18

Opatów – kamienica mieszkalna ul. Szeroka 23
Opatów – kamienica mieszkalno-handlowa ul. Szeroka 27
Opatów – dawny budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny ul. Szpitalna 4
Opatów – cmentarz parafialny ul. Cmentarna
Opatów – kaplica na cmentarzu parafialnym
Opatów – cmentarz wojenny z I i II wojny św.
Opatów – miejsce pamięci narodowej – mogiła ks. Fr. Przybyłowskiego
Opatów – pomnik mjr Ludwika Topór-Zwierzdowskiego na pl. Obrońców Pokoju
Opatów – mogiła powstańców styczniowych obok kościoła bernardynów
Opatów – mogiła powstańców z 1863 roku obok szpitala
Opatów – miejsce pamięci narodowej-mogiła powstańcza 1-go Maja/Mickiewicza
Opatów – cmentarz żydowski
Opatów – cmentarz prawosławny „stary” przy ul. Sempołowskiej
Podole – relikty dworu w zespole dworsko-parkowym
Podole – park w zespole dworsko-parkowym
Podole – figura przydrożna - krzyż
Podole-Ptkanów – kościół par. p. w. św. Idziego
Podole-Ptkanów – obwarowania przy kościelne z bramą basztami i małymi bastionami
Podole-Ptkanów – cmentarz przykościelny nieczynny
Podole-Ptkanów – plebania w zespole kościoła parafialnego
Podole-Ptkanów – cmentarz parafialny
Podole-Ptkanów – figura przydrożna – Chrystus Frasobliwy
Rosochy – figura przydrożna – krzyż
Strzyżowice – kościół parafialny p. w. św. Bartłomieja
Strzyżowice – dzwonnica w zespole kościoła parafialnego
Strzyżowice – cmentarz przykościelny nieczynny
Strzyżowice – figura przydrożna – krzyż
Strzyżowice – figura przydrożna – krzyż
Strzyżowice – figura przydrożna – krzyż
Strzyżowice – figura przydrożna – krzyż
Strzyżowice – cmentarz parafialny „stary”
Strzyżowice – cmentarz parafialny
Tomaszów – figura przydrożna – krzyż
Tudorów – wieża mieszkalno-obronna
Wąworków – figura przydrożna - Chrystus u słupa
Wąworków-Pobroszyn – dwór w zespole dworsko-parkowym
Wąworków-Pobroszyn – park w zespole dworsko-parkowym
Wąworków-Pobroszyn – figura przydrożna – Matka Boża
Zochcinek – dwór w zespole dworsko-parkowym

Zochcinek – park w zespole dworsko-parkowym

Zochcinek – figura przydrożna - krzyż

b. zabytki ruchome

Największe i najbardziej wartościowe zespoły tzw. zabytków ruchomych stanowią wyposażenie kościołów parafialnych w Opatowie, Ptkanowie i Strzyżowicach.

Zabytki ruchome z kościoła kolegiackiego p. w. św. Marcina w Opatowie wpisane zostały do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego decyzją z 5 maja 1970 roku (115 obiektów zabytkowych), aktualizowaną decyzją z 8 września 1982 roku (125 obiektów) i uzupełnioną decyzjami z 5 sierpnia 1999 roku, 12 lipca 2004 roku oraz 8 stycznia 2007 roku.

Zabytki ruchome stanowiące wyposażenie kościoła p. w. Wniebowzięcia NMP i klasztoru bernardynów w Opatowie wpisane zostały do rejestru zabytków decyzją z 2 maja 1970 roku (58 obiektów zabytkowych), aktualizowaną decyzją z 10 września 1982 roku.

Ponadto decyzją z 28 września 1982 roku do rejestru zabytków wpisanych zostało 12 nagrobków z cmentarza parafialnego w Opatowie

c. zasoby muzealne

Miasto i gmina Opatów nie posiada placówki o charakterze muzealnym. Namiastką planowanego regionalnego muzeum jest otwarta w ostatnich dniach ekspozycja w Bramie Warszawskiej, obrazująca głównie na starych fotografiach wygląd miasta i okolic od pocz. XX stulecia oraz gromadząca drobne pamiątki, związane z ziemią opatowską.

Specyficznym, także związanym z ziemią opatowską jest opatowskie Muzeum Geodezji i Kartografii, gromadzące i eksponujące urządzenia i instrumenty geodezyjne, ale też bogaty zbiór map katastralnych z terenów okolic Opatowa.

d. zabytki archeologiczne

Na terenie miasta i gminy Opatów znajduje się znaczna ilość zarejestrowanych, głównie w oparciu o badania powierzchniowe, realizowane od lat w ramach tzw. Archeologicznego Zdjęcia Polski, stanowisk archeologicznych. Najcenniejsze z nich wpisane zostały do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego. Należą do nich:

- zamczysko późnośredniowieczne, stan. nr 1 w **Tudorowie** (chroniona także jako wieża obronna - tzw. zabytek nieruchomy)

- grodzisko wczesnośredniowieczne (Żmigród) w **Opatowie**

W Gminnej Ewidencji Zabytków znajdują się:

Brzezie-Brzezie-Kolonia – stanowisko archeologiczne 16 (245)

Brzezie-Brzezie-Kolonia – stanowisko archeologiczne 17 (246)

Brzezie-Brzezie-Kolonia – stanowisko archeologiczne 20 (249)

Brzezie-Brzezie-Kolonia – stanowisko archeologiczne 27 (256)

Czerników Karski – stanowisko archeologiczne 1 (50)

Czerników Karski – stanowisko archeologiczne 12 (199)

Czerników Karski – stanowisko archeologiczne 13 (200)

Czerników Karski – stanowisko archeologiczne 24 (347)

Czerników Karski - stanowisko archeologiczne 37 (360)

Czerników Opatowski – stanowisko archeologiczne 24 (266)

Czerników Opatowski – stanowisko archeologiczne 30 (336)

Czerników Opatowski – stanowisko archeologiczne 33 (339)

Czerników Opatowski – stanowisko archeologiczne 34 (340)

Czerników Opatowski - stanowisko archeologiczne 35 (341)
Jagnin – stanowisko archeologiczne 2 (24)
Jagnin – stanowisko archeologiczne 12 (36)
Jagnin – stanowisko archeologiczne 15 (101)
Jałowęsy – stanowisko archeologiczne 8 (203)
Jałowęsy – stanowisko archeologiczne 19 (214)
Jałowęsy – stanowisko archeologiczne 28 (278)
Jałowęsy – stanowisko archeologiczne 33 (204)
Jurkowice – stanowisko archeologiczne 11 (267)
Jurkowice – stanowisko archeologiczne 12 (268)
Jurkowice – stanowisko archeologiczne 33 (314)
Jurkowice - stanowisko archeologiczne 40 (333)
Karwów – stanowisko archeologiczne 5 (36)
Karwów – stanowisko archeologiczne 7 (42)
Karwów – stanowisko archeologiczne 8 (43)
Karwów – stanowisko archeologiczne 10 (45)
Karwów – stanowisko archeologiczne 13 (56)
Karwów – stanowisko archeologiczne 14 (57)
Karwów – stanowisko archeologiczne 15 (58)
Karwów – stanowisko archeologiczne 16 (59)
Karwów – stanowisko archeologiczne 18 (61)
Karwów – stanowisko archeologiczne 19 (62)
Karwów – stanowisko archeologiczne 20 (63)
Karwów-Krowieniec – stanowisko archeologiczne 26 (157)
Karwów – stanowisko archeologiczne 28 (159)
Kobylany – stanowisko archeologiczne 6 (243)
Kobylany – stanowisko archeologiczne 10 (14)
Kobylany – stanowisko archeologiczne 14 (136)
Kobylany – stanowisko archeologiczne 19 (279)
Kochów – stanowisko archeologiczne 3 (227)
Kornacice – stanowisko archeologiczne 1 (15)
Lipowa – stanowisko archeologiczne 1 (26)
Marcinkowice - stanowisko archeologiczne 27 (315)
Nikisiałka Duża – stanowisko archeologiczne 2 (7)
Nikisiałka Duża – stanowisko archeologiczne 19 (225)
Nikisiałka Duża – stanowisko archeologiczne 25 (260)
Nikisiałka Mała – stanowisko archeologiczne 5 (69)
Nikisiałka Mała – stanowisko archeologiczne 11 (135)
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 12 (76)

- Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 13 (77)
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 14 (78)
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 15 (79)
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 18 (82)
Nikisiałka Mała – stanowisko archeologiczne 20 (84)
Nikisiałka Mała-Dzierążnia – stanowisko archeologiczne 25 (100)
Nikisiałka Mała-Dzierążnia – stanowisko archeologiczne 26 (101)
Nikisiałka Mała – stanowisko archeologiczne 35 (144)
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 4 (28)
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 6 (153)
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 15 (308)
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 16 (309)
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 19 (370)
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 20 (372)
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 22 (374)
Okalina – stanowisko archeologiczne 3 (33)
Okalina - stanowisko archeologiczne 19 (335)
Opatów-Zamczysko – stanowisko archeologiczne 1 (1)
Opatów – stanowisko archeologiczne 2 (2)
Opatów – stanowisko archeologiczne Stare Miasto 3 (3)
Opatów-Żmigród – stanowisko archeologiczne 5 (5)
Opatów – stanowisko archeologiczne 20 (41)
Podole – stanowisko archeologiczne 2 (7)
Podole – stanowisko archeologiczne 8 (18)
Podole – stanowisko archeologiczne 8 (206)
Podole – stanowisko archeologiczne 9 (207)
Podole – stanowisko archeologiczne 12 (210)
Podole – stanowisko archeologiczne 19 (52)
Podole – stanowisko archeologiczne 20 (53)
Podole – stanowisko archeologiczne 22 (59)
Rosochy – stanowisko archeologiczne 2 (58)
Rosochy- stanowisko archeologiczne 18 (188)
Strzyżowice – stanowisko archeologiczne 2 (20)
Strzyżowice – stanowisko archeologiczne 9 (41)
Strzyżowice – stanowisko archeologiczne 16 (48)
Strzyżowice – stanowisko archeologiczne 28 (158)
Tudorów – stanowisko archeologiczne – wieża mieszkalno-obronna 1 (8)
Tudorów – stanowisko archeologiczne 7 (28)
Tudorów – stanowisko archeologiczne 8 (29)

- Tudorów – stanowisko archeologiczne 16 (38)
- Tudorów – stanowisko archeologiczne 18 (40)
- Tudorów – stanowisko archeologiczne 21 (47)
- Tudorów – stanowisko archeologiczne 24 (51)
- Tudorów – stanowisko archeologiczne 25 (52)
- Wąworków – stanowisko archeologiczne 7 (148)
- Wąworków – stanowisko archeologiczne 16 (178)
- Zochcinek – stanowisko archeologiczne 5 (105)
- Zochcinek – stanowisko archeologiczne 14 (20)
- Zochcinek – stanowisko archeologiczne 14 (114)
- Zochcinek – stanowisko archeologiczne 17 (3)

VI. Realizacja celów gminnego programu opieki nad zabytkami

I. Przygotowanie bazy danych zabytków miasta i gminy Opatów (ew. wersja elektroniczna)

- utworzenie i prowadzenie elektronicznej bazy danych w oparciu o Gminną Ewidencję Zabytków
- kompletowanie danych rozszerzających i uzupełniających bazę poprzez kwerendę źródeł ikonograficznych i archiwalnych w zbiorach archiwalnych, muzealnych, bibliotecznych i zasobach prywatnych
- monitorowanie stanu technicznego i wszelkich przekształceń obiektów zarejestrowanych w Gminnej Ewidencji Zabytków
- okresowa dokumentacja, głównie fotograficzna stanu zachowania zabytków wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków

II. Dbłość o utrzymanie i poprawę stanu technicznego zabytków

- przygotowanie pełnego studium historyczno-urbanistycznego dla miasta Opatowa, studiów historyczno-architektonicznych dla najcenniejszych obiektów zabytkowych (kolegiata w Opatowie, obronny zespół kościelny w Ptkanowie)
- pełne rozpoznanie zabudowy miejskiej Opatowa, w tym głównie kamienic przyrynkowych, w oparciu o analizę materiałów ikonograficznych, kartograficznych i zachowanych dokumentacji (na przykład z prac górniczych)
- podjęcie starań o wpis do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego barokowych figur w Kornacicach, Oficjałowie i Wąworkowie oraz zespołu dworsko-parkowego w Oficjałowie
- koordynacja planowanych prac konserwatorskich z poprawą lub wymianą infrastruktury, w tym usunięcie ruchu tranzytowego z miasta
- opracowanie programu i harmonogramu specjalistycznych badań konserwatorskich, w tym archeologicznych i architektonicznych
- wykonanie badań konserwatorskich, archeologicznych i architektonicznych dla najcenniejszych obiektów
- opracowanie harmonogramu prac rewitalizacyjnych z uwzględnieniem prac

- konserwatorskich, ze szczególnym uwzględnieniem zabudowy przyrynkowej
- opracowanie projektów rewitalizacji starego miasta w Opatowie i cenniejszych obiektów historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem zabudowy przyrynkowej
  - opracowanie planu działań w zakresie badań archeologicznych z określeniem miejsc, kosztów i czasu realizacji, dotyczy zwłaszcza problematyki Żmigrodu i najstarszego osadnictwa na terenie Opatowa, lokalizacji średniowiecznego budynku ratusza, przebiegu murów i lokalizacji bram miejskich z XVI wieku
  - opracowanie projektów rewaloryzacji pozostałości architektury dworskiej (znacznie przekształconych wskutek częstych zmian funkcji) oraz otaczających je parków
  - wszelkie działania badawcze winny być podstawą podjęcia przemyślanych działań planistycznych, znajdujących odzwierciedlenie w planie zagospodarowania miasta i gminy Opatów
  - podjęcie starań – wraz z instytucjami kościelnymi – celem uporządkowania „starego” cmentarza w Strzyżowicach, wytypowania najcenniejszych nagrobków do wpisu do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego.
  - podjęcie działań, wspólnie ze służbami ochrony przyrody, zmierzających do utworzenia obszaru chronionego krajobrazu przyrodniczo-kulturowego w obrębie doliny Opatówki
  - opracowanie projektów specjalistycznych, na przykład oświetlenia opatowskiego starego miasta i jego najcenniejszych zabytków
  - pozyskiwanie środków finansowych na opiekę nad zabytkami

III. Działania w zakresie popularyzacji dziedzictwa kulturowego

- opracowanie i wykonanie jednolitego systemu oznakowania zabytków na terenie gminy: tablice, plansze, mapy
- opracowanie bezpiecznych ścieżek turystycznych pieszych i rowerowych po obiektach zabytkowych miasta i gminy Opatów, najlepiej powiązanych z podobnymi w sąsiednich gminach
- współpraca z właścicielami i użytkownikami cenniejszych obiektów zabytkowych celem ułatwienia dostępu zwiedzającym, zwłaszcza w sezonie turystycznym
- utworzenie punktów informacji turystycznej, zaznaczenie tras na mapach miasta, opracowanie folderów prezentujących historię zabytków
- wydawnictwa popularyzatorskie: pocztówki, broszury, foldery, książki
- poszerzenie i uatrakcyjnienie informacji o zabytkach miasta i gminy Opatów na stronie internetowej miasta i gminy Opatów
- nawiązanie współpracy z innymi miastami w kraju i poza granicami, charakteryzującymi się podobnie bogatą historią i kulturowym dziedzictwem, celem poznania i wymiany doświadczeń.

IV. Działania edukacyjne z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

- konsekwentne działania zmierzające do utworzenia muzeum w Opatowie

- organizowanie prezentacji wyników badań konserwatorskich,
- publikowanie materiałów związanych z dziejami Opatowa, w tym wyników badań konserwatorskich, materiałów z okolicznościowych sesji naukowo-popularyzatorskich itp.
- udostępnianie bazy danych (elektronicznej) o zabytkach Opatowa do badań naukowych – współpraca z wyższymi uczelniami celem wprowadzania zagadnień związanych z ziemią opatowską do tematów prac badawczych, dyplomowych itp.
- współpraca z oddziałem PTTK, Muzeum Geodezji i Kartografii czy Domem Kultury w działaniach edukacyjnych, na przykład utworzenie tzw. ścieżek dydaktycznych
- edukacja dzieci i młodzieży szkolnej w zakresie zapoznania z historią miasta, gminy i jej zabytkami – opracowanie programu nauczania budującego, na bazie poznania środowiska naturalnego i kulturowego, więzi z miastem i jego okolicami
- prezentacja historii miasta i jego zabytków w mediach, lokalnym radio, regionalnej prasie itp.
- konkursy o tematyce związanej z ochroną dziedzictwa kulturowego na szczeblu szkoły, miasta i gminy, powiatu – plastyczne, fotograficzne i historyczne
- ustanowienie nagród za najlepsze inicjatywy i działania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego

V. Monitoring realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami

- prowadzenie rejestru z realizacji zadań objętych programem
- prowadzenie rejestru zmian zachodzących w obiektach wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków
- prowadzenie rejestru postulatów mieszkańców dotyczących opieki i ochrony nad zabytkami
- sporządzanie sprawozdań z realizacji Programu

Tak więc głównym celem Gminnego Programu Opieki na Zabytkami miasta i gminy Opatów na lata 2013-2016 jest dążenie do poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego z zachowaniem krajobrazu kulturowego miasta i okolic oraz podwyższenie świadomości społecznej mieszkańców i właścicieli zabytkowych obiektów. Przełożyć się to powinno na rosnące zainteresowanie kulturą i historią miasta i okolic, co skutkować może rozwojem twórczości regionalnej, może nawet wypromowaniem regionalnych wyrobów.

To z kolei niewątpliwie podniesie atrakcyjność miasta, zarówno dla mieszkańców i zwiedzających turystów, ale także potencjalnych inwestorów, stworzy wizerunek Opatowa jako miasta o bogatej tradycji, atrakcyjnego do zamieszkania i inwestowania

Tylko taka konsekwentna i długotrwała polityka władz miasta i gminy w tym zakresie jest szansą na uratowanie tego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń.